

Χρυσόστομος Α. Σταμούλης

ΤΡΕΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Υστερόγραφο

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΟΥ ΕΣΩΣΕ ΤΟΝ ΘΕΟ

ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΗΝ ΑΣΚΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

...και νύχτωνε σιγά σιγά κι η πόλη χανόταν πέρα σ' ένα

απίθανο βάθος –

κι εγώ ήμουν άρρωστος για Θεό.

Τάσος Λειβαδίτης, *Σκηνές του σταθμού*

Ο υπότιτλος της *Ασκητικής* του Νίκου Καζαντζάκη είναι *Salvatores Dei*, τουτέστιν *Σωτήρες του Θεού*¹. Ένας χαρακτηρισμός που σαφώς αποδίδεται στους ανθρώπους και ο οποίος ως εκ τούτου εισάγει ήδη με την πρώτη ανάγνωσή του μύρια όσα ερμηνευτικά προβλήματα, αλλά και σκανδαλισμούς συνειδήσεων των ανθρώπων, οι οποίοι αδυνατούν να κατανοήσουν με ποιο τρόπο οι άνθρωποι θα μπορούσαν να σώσουν τον Θεό. Και τούτο διότι η κλασική χριστιανική

¹ Ν. Καζαντζάκη, *Ασκητική*, εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1985, σ. 3.

σωτηριολογία, και όχι μόνο, ξέρει πως τον άνθρωπο σώζει ο Θεός και όχι το αντίθετο.

Οφείλω να σημειώσω ότι έναν τέτοιο «σκανδαλισμό» ένιωσα για πρώτη φορά, αρκετά χρόνια πριν, όταν, ως νεαρός μεταπτυχιακός φοιτητής στο Durham της Αγγλίας, έπεσα πάνω στους «Χαιρετισμούς» του αγίου Κυρίλλου στη Θεοτόκο, οι οποίοι ούτε λίγο ούτε πολύ λένε πως η Θεοτόκος αγιάζει την Αγία Τριάδα. Τά'χασα. Ένας άγιος της Εκκλησίας και μάλιστα ο θιασώτης της Θεοτόκου να λέγει ένα τόσο φοβερό και αχώρετο στο νου πράγμα! Δεν μπορούσα να το πιστέψω και δεν ήθελα. Διάβαζα και ξαναδιάβαζα το κείμενο, μα εκείνο αρνιόνταν να μου κάνει το χατίρι. Δεν άλλαζε με τίποτα: «Χαίροις, η τον αχώρητον χωρήσασα εν μήτρα αγία παρθενική· δι' ης Τριάς αγιάζεται· δι' ης σταυρός τίμιος ονομάζεται, και προσκυνείται εις πάσαν την οικουμένην...»². Όλα καλά, αλλά αυτό το «δι' ης Τριάς αγιάζεται», κόντευε να με τρελάνει. Το 'λεγε, βέβαια και ο προφήτης Ησαΐας, με το δικό του τρόπο, «Κύριον αυτόν αγιάσατε, και αυτός έσται σου φόβος»³, μα κείνον, καθώς φαίνεται, δεν του είχα δώσει σημασία. Έτσι, λοιπόν, χώθηκα και χάθηκα στα κείμενα του αγίου, μήπως και βρω λύση. Άλλωστε, η συμβουλή του επιβλέποντα καθηγητή ήταν πρώτα τα κείμενα. Εκεί βρίσκεται το κλειδί. Μετά όλα τα άλλα. Και όντως η λύση ήρθε από τα κείμενα του αγίου. Σαρξ εκ της σαρκός του κυρίλλειου σώματος. Μια λύση άκρως ενδιαφέρουσα, που άνοιξε καινούργιους ορίζοντες στην εκ μέρους μου θεώρηση των πραγμάτων. Αντιγράψω από την *Ερμηνεία* του στο *Ευαγγέλιο του Λουκά*: «Έφη τις των αγίων προφητών. Κύριον αυτόν αγιάσατε, και αυτός έσται σοι φόβος· και εάν επ' αυτό πεποιθώς ης έσται σοι εις αγιασμόν. Άρα ουν ημείς άγιον αποτελούμεν τον Θεόν, τον εξ ιδίου πληρώματος διανέμοντα πλουσίως τη κτίσει τα παρ' εαυτού; Αλλά δήλον ως εκείνο διδάσκειν φαμέν αυτόν, ότι Άγιον είναι αυτόν πιστεύετε...Πλην αγιαζέσθω, φησί, παρ' υμών, τουτέστιν ομολογείσθω άγιος...Όταν ουν πιστεύωμεν ότι κατά φύσιν άγιός εστι, τούτο γαρ εστι το αγιάζειν αυτόν, τότε προσομολογούμεν ότι και Θεός εστιν αληθινός, έστι δε κεχωρισμένος

² Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Ομιλία Δ'.* *Εν Εφέσω λεχθείσα προς Νεστόριον, ηνίκα κατήλθον οι επτά προς την Αγίαν Μαρίαν*, PG 77, 992B.

³ Ησ.8,13.

από των λοιπών, και εν υπεροχή μεγίστη»⁴. Και αλλού, στην *Ερμηνεία του στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη*, ο αλεξανδρινός παρατηρεί: «Ειδοξάζομεν εν εαυτοίς τον Θεόν, προσδοκήσωμεν ότι δοξασθησόμεθα παρ' αυτού. "Ζω γαρ εγώ, λέγει Κύριος, ότι τους δοξάζοντάς με δοξάσω, και ουκ εξουθενωθήσονται"»⁵.

Θαρρώ πως το πράγμα είναι πλέον ξεκάθαρο. Ο αποδιδόμενος από τον Κύριλλο αγιασμός της Τριάδος στη Θεοτόκο, σαφώς και αναφέρεται στο γεγονός της εκ μέρους της υπουργίας της σάρκωσης. Πρόκειται δηλαδή για σαφή αναφορά στην αναγνώριση της αγιότητας της Αγίας Τριάδος από τον άνθρωπο, καθώς αποκαλύπτεται η αγιότητα του σαρκωθέντος Λόγου, που με τη σειρά του αποκαλύπτει την αγιότητα του Πατρός αλλά και του Πνεύματος. Έτσι δια της Θεοτόκου όχι μόνο η «Τριάς αγιάζεται», αλλά ακόμη και ο «σταυρός τίμιος ονομάζεται...το εκπεσόν πλάσμα εις ουρανούς αναλαμβάνεται...βάπτισμα άγιον γίνεται τοις πιστεύουσι» και τέλος, «εις πάσαν την οικουμένην Εκκλησίαι τεθεμελίωνται»⁶. Γίνεται σαφές από τα παραπάνω ότι οποιαδήποτε προσπάθεια αναγωγής της Θεοτόκου στο χώρο της Θεότητας, που πιθανόν θα μπορούσε να προέλθει από παρερμηνεία των συγκεκριμένων κειμένων, πέφτει στο κενό και προσκρούει στη διδασκαλία του Κυρίλλου, μα και στο σύνολο της βιβλικής και πατερικής διδασκαλίας που γνωρίζει και αναγνωρίζει τη Θεοτόκο ως άνθρωπο και όχι ως Θεά⁷. Πράγμα που σημαίνει, πως ο μόνος αγιάζων στο χώρο της Ορθόδοξης θεολογίας είναι ο Τριαδικός Θεός⁸.

Με τούτη τη ματιά θα ήθελα να δω και την περίπτωση Καζαντζάκη. Είμαι της γνώμης ότι ο σπουδαίος Κρητικός με την

⁴ Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Εις το κατά Λουκάν*, PG 72, 689BD. Πρβλ. G.D. Dragas, *The Meaning of Theology. An Essay in Greek Patristics*, Darlington 1980, σ. 34.

⁵ Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Εις το κατά Ιωάννην*, PG 74, 153CD-156A.

⁶ Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Ομιλία Δ' . Εν Εφέσω λεχθείσα προς Νεστόριον, ηνίκα κατήλθον οι επτά προς την Αγίαν Μαρίαν*, PG 77, 992BC.

⁷ Βλ. Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Κατά Νεστορίον*, PG 76, 57AB: «Μόνον μη ποιείτω την Παρθένον Θεάν...τεθεοποιήκαμεν δε ουδένα πάποτε των τελούντων εν κτίσμασι· κατειθίσαμεθα δε Θεόν ειδέναι τον ένα, και φύσει, και αληθώς».

⁸ Βλ. «Ίδιον δε θεότητος ο αγιασμός», *Περί αγίας τε και ομοουσίου Τριάδος*, PG 75, 1009D και 1016A: «Ουκούν, κτίσει μεν και ποιήματι δοτός ο αγιασμός, οίκοθεν γαρ ουκ έχει». Πρβλ. Χ.Α. Σταμούλη, *Θεοτόκος και ορθόδοξο δόγμα. Σπουδή στη διδασκαλία του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας*, σ. 213-216.

«προκλητική» παρέμβασή του συνολικά, μα και εδώ, αποκαλύπτει έναν δημιουργικό ανθρωπισμό, μαζί και το άρωμα της Ορθόδοξης γνωσιολογίας, που διατρανώνει δια στόματος Γρηγορίου Παλαμά, πως «το ανενέργητον και ανύπαρκτον». Την αλήθεια δηλαδή, πως εάν ο Θεός δεν ενεργεί μέσα μου, διότι εγώ δεν του το επιτρέπω, παρότι οντολογικά υπαρκτός, παρότι υπαρκτός για τους άλλους, για μένα είναι νεκρός. Έτσι, όταν ο Καζαντζάκης «προτρέπει τον άνθρωπο να γίνει “Salvatore Dei” (σωτήρας Θεού), στην πραγματικότητα τον προτρέπει να διασώσει την ανώτερη ουσία της ανθρώπινης οντότητας»⁹ και μαζί τον ίδιο τον Θεό. Ένας πλήρης και ακεριωμένος άνθρωπος, όπως άλλωστε και ολάκερη η κτίση, δεν μπορεί παρά να φανερώνει τον Θεό. Θα έλεγα, λοιπόν, πως η *Ασκητική* είναι μια «κραυγή αναζήτησης και τρόμου»¹⁰, μια «αιματερή κραυγή», που παλεύει να αποκαλύψει τη «μελλούμενη όψη του Θεού»¹¹. Κι όλη αυτή την υπαρξιακή αγωνία του ο Καζαντζάκης τη φανερώνει σε δυο μοναχά προτάσεις: «Ο Θεός φωνάζει στην καρδιά μου: Σώσε με! Ο Θεός φωνάζει στους ανθρώπους, στα ζώα, στα φυτά, στην ύλη: Σώσε με!»¹². Έτσι θα μπορούσαμε χωρίς δυσκολία να πούμε, ότι «η φωνή του “Πάσχοντα Θεού” που ακούγεται στην ψυχή του ανθρώπου και ζητάει λύτρωση, αυτή δεν είναι άλλο από την υπόμνηση ότι ο άνθρωπος έχει καθήκον να επιστρέψει στην αρχέγονη κατάσταση και να αποκαταστήσει την εικόνα του Θεού μέσα του»¹³.

Επιτρέψτε μου να πω, λοιπόν, ότι η διάθεση του Καζαντζάκη να σώσει ο άνθρωπος τον Θεό, θέση που έτσι κι αλλιώς συναντούμε και σε άλλους εργάτες της τέχνης, όπως για παράδειγμα οι ποιητές Γιώργος Θέμελης¹⁴ και Τάσος Λειβαδίτης¹⁵, αποδεικνύει την τραγικότητα μιας

⁹ Π. Α. Υφαντή, *Ήρωας συνάμα κι άγιος. Το ανθρωπολογικό ιδεώδες του Νίκου Καζαντζάκη και ο Φραγκίσκος της Ασίτζης*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 135.

¹⁰ Ε. Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα 1983, σ. 207.

¹¹ Ε. Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα 1983, σ. 214. Πρβλ. Ν.Α. Ματσούκα, *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, Πολιτισμός αύρας λεπτής*, εκδ. «Το Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2000, σ. 77.

¹² Ν. Καζαντζάκη, *Ασκητική*, σ. 85.

¹³ Σ. Αθανασοπούλου-Κυπρίου, *Ορθόδοξη παράδοση ή/και θεολογία της ανέλιξης; Ερμηνευτικές δυσκολίες στον καθορισμό της θεολογικής σκέψης του Νίκου Καζαντζάκη*, <http://www.scribd.com>

¹⁴ «Χωρίς εμάς τι θάταν τάχα η γη,/ Ανώνυμη, ανυπόστατη, ερημωμένη./ Χωρίς εμάς τι θάταν τάχα ο ουρανός./ Σχήματα χωρίς φως και δίχως μια φωνή/ Να τα ονομάσει, δίχως αιωνιότητα./ Και ο Θεός τι πράγμα τάχα θάταν,/ Πράγμα χωρίς όνομα και δίχως λάμψη./ Τι σάρκα θάπαιρνε για να φανεί/ Χωρίς σάρκα πάνω στη γη, τι πρόσωπο/ Χωρίς το ανθρώπινο πρόσωπο,/ Χωρίς το ανθρώπινο ένδυμα

υπάρξεως που παλεύει να σώσει τον Θεό, προκειμένου να σωθεί από αυτόν. «Μέσα μας, μέσα στον άνθρωπο», σημειώνει, «μέσα στα σκοτεινά πλήθη, χρέος έχουμε να βοηθήσουμε το Θεό, που πλαντάει, να λευτερωθεί. Κάθε στιγμή πρέπει να' μαστε έτοιμοι για χάρη του να δώσουμε τη ζωή μας. Γιατί η ζωή δεν είναι σκοπός, είναι όργανο κι αυτή, όπως ο θάνατος, όπως η ομορφιά, η αρετή, η γνώση. Όργανο τίνος; Του Θεού που πολεμάει για ελευτερία. Όλοι είμαστε ένα, όλοι είμαστε μια κιντυνεύουσα ουσία. Μια ψυχή στην άκρα του κόσμου που ξεπέφτει, συντραβάει στον ξεπεσμό της και την ψυχή μας. Ένα μυαλό στην άκρα του κόσμου που βυθίζεται στην ηλιθιότητα, γιομώνει τα μελίγγια μας σκοτάδι. Γιατί ένας στα πέρατα της γης αγωνίζεται. Ο Ένας. Κι αν χαθεί, εμείς έχουμε την ευθύνη. Αν χαθεί, εμείς χανόμαστε. Να γιατί η σωτηρία του Σύμπαντος είναι και δική μας σωτηρία κι η αλληλεγγύη με τους ανθρώπους δεν είναι πια τρυφερόκαρδη πολυτέλεια παρά βαθιά αυτοσυντήρηση κι ανάγκη. Ανάγκη, όπως σ' ένα στρατό που μάχεται, η σωτηρία του παραστάτη του».

Να λοιπόν, ο Καζαντζάκης. Δεν ξέρω τι έχουμε να αντιπαραθέσουμε εμείς σήμερα σε τούτη τη φλεγόμενη ύπαρξη, άλλα εάν τουλάχιστον είμαστε ειλικρινείς και θέλουμε να σώσουμε ότι μπορεί να σωθεί, οφείλουμε τουλάχιστον να πούμε, στεκάμενοι με σεβασμό μπροστά στον ανθρώπινο πόνο, στο δράμα ενός ολόκληρου πολιτισμού, πως ο κρητικός δεν πάει να κάνει τον Θεό. Δεν πρόκειται, όπως πολλοί υποστηρίζουν για μια προσπάθεια κατάληψης της θέσης του Θεού, αλλά για μια αναζήτηση της θέσης του ανθρώπου. Μια πάλη απέναντι στον οποιονδήποτε απάνθρωπο και ως εκ τούτου βέβαιο θεοκεντρισμό, που αφήνοντας τον άνθρωπο έξω από τον φράχτη του Θεού, αγνοεί πως ο αληθινή του υπόσταση, εφόσον θέλει να αληθεύει, δεν μπορεί παρά να είναι βαθιά ανθρώπινη. Ή καλύτερα, λυτρωτικά

και σχήμα./ Τι ράπισμα κ' αίμα, ποιο μαρτύριο/ Χωρίς το ανθρώπινο μαρτύριο: "Ίδε ο άνθρωπος, ίδε ο Θεός"/ Χωρίς τον ανθρώπινο θάνατο, χωρίς/ Ταφή και θρήνο-δίχως ανάσταση./ Χωρίς εμάς τι θάταν τάχα ο θάνατος», Γ. Θέμελη, *De rerum natura, Ποιήματα I*, σ. 118. Πρβλ. Ρ.Μ.Ρίλκε, Το βιβλίο του προσκυνημάτος, *Ποιήματα*, επιμέλεια-πρόλογος Άρη Δικταίου, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1983, σ. 164.

¹⁵ Τ. Λειβαδίτης, Ευχαριστώ, *Ποίηση*, τόμος τρίτος, σ. 553: «Θεέ μου, γιατί δεν μπορώ να σε καταλάβω; Ίσως όμως/ αν σε καταλάβω να μην μπορούσα ν' αντέξω το βάρος σου./ Θεέ μου, μ' αυτή την ευτελή πραγματικότητα γύρω μας κινδυνεύεις. Πώς να σε σώσω...».

θεανθρώπινη. Μια υπόσταση ανοικτή στο θαύμα και στην ελπίδα, ανοχύρωτη πόλη, μπροστά στην προσδοκία, που παλεύει να πιστέψει, ότι: «Στις πιο κρίσιμες στιγμές, ο Έρωτας συναρπάζει και σμίγει με βία τους ανθρώπους, οχτρούς και φίλους, καλούς και κακούς, είναι μια πνοή ανώτερή τους, ανεξάρτητη από την επιθυμία κι από τα έργα τους. Είναι η πνοή του Θεού, η αναπνοή του, απάνω στη γης!»¹⁶.

«Προχωρούσαμε αμίλητοι μέσα από τα στενά δρομάκια του χωριού. Τα σπίτια μαυρολογούσαν ολοσκότεινα, κάπου ένα σκυλί γάβγιζε, κάποιο βόδι αναστέναζε. Κάποτε μας έρχονταν στο φύσημα του αγέρα εύθυμα, αναβρυτά σαν παιχνιδιάρικα νερά, τα κουδουνάκια της λύρας.

Βγήκαμε από το χωριό, πήραμε το δρόμο κατά το ακρογιάλι μας.

– Ζορμπά, είπα, για να κόψω τη βαριά σιωπή, τι αγέρας είναι ετούτος ;

Νοτιάς;

Μα ο Ζορμπάς πήγαινε μπροστά, κρατώντας σα φανάρι το κλουβί με τον παπαγάλο και δεν αποκρίθηκε.

Όταν φτάσαμε στο ακρογιάλι μας, ο Ζορμπάς στράφηκε:

– Πεινάς, αφεντικό ; Ρώτησε.

– Όχι, δεν πεινώ, Ζορμπά.

– Νυστάζεις ;

– Όχι.

– Μήτε εγώ. Ας καθίσουμε στα χοχλάδια, έχω κάτι να σε ρωτήσω.

¹⁶ Ν. Καζαντζάκη, *Ασκητική*, σ. 77.

Ήμασταν οι δυό κουρασμένοι, μα δε θέλαμε να κοιμηθούμε. Δε θέλαμε να κοιμηθούμε. Δε θέλαμε να χάσουμε το φαρμάκι της μέρας ετούτης, ο ύπνος μας φαίνονταν σα μια φυγή σε ώρα κινδύνου και ντρεπόμασταν να κοιμηθούμε.

Καθίσαμε στην άκρα της θάλασσας, έβαλε ο Ζορμπάς το κλουβί ανάμεσα στα γόνατά του και κάμποση ώρα σώπασε. Ένας φοβερός αστερισμός ανέβηκε από το βουνό, πολυόμματο τέρας με στρουφιχτήν ουρά, κάπου κάπου ένα αστέρι ξεκολλούσε κι έπεφτε.

Ο Ζορμπάς κοίταξε τ' αστέρια, με το στόμα ανοιχτό, σα να τα 'βλεπε για πρώτη φορά.

– Τι να γίνεται εκεί απάνω! Μουρμούρισε.

Και σε λίγο πήρε την απόφαση, μίλησε:

– Ξέρεις να μου πεις, αφεντικό, είπε κι η φωνή του ασκώθηκε επίσημη, συγκινημένη μέσα στη ζεστή νύχτα, ξέρεις να μου πεις τι πάει να πουν όλα αυτά; Ποιος τα 'καμε; Γιατί τα 'καμε; Και πάνω απ' όλα, ετούτο

(η φωνή του Ζορμπά ήταν γεμάτη θυμό και τρόμο): Γιατί να πεθαίνουμε;

– Δεν ξέρω, Ζορμπά! αποκρίθηκα, και ντράπηκα σα να με ρωτούσαν το πιο απλό πράμα, το πιο απαραίτητο, και δεν μπορούσα να το ξηγήσω.

– Δεν ξέρεις! έκαμε ο Ζορμπάς και τα μάτια του γούρλωσαν.

Όμοια γούρλωσαν και μιαν άλλη νύχτα, όταν με ρώτησε αν χορεύω και του αποκρίθηκα πως δεν ξέρω χορό.

Σώπασε λίγο, άξαφνα ξέσπασε:

– Τότε τι 'ναι αυτά τα παλιόχαρτα που διαβάζεις; Γιατί τα διαβάζεις;

Άμα δε λένε αυτό, τι λένε;

– Λένε τη στενοχώρια του ανθρώπου που δεν μπορεί ν' απαντήσει σε αυτά που ρωτάς, Ζορμπά, αποκρίθηκα.

– Να τη βράσω τη στενοχώρια τους! έκαμε ο Ζορμπάς χτυπώντας με αγανάχτηση το πόδι του στις πέτρες.

Ο παπαγάλος στις ξαφνικές φωνές τινάχτηκε απάνω:

– Καναβάρο! Καναβάρο! έσκουζε σα να ζητούσε βοήθεια.

– Σκασμός και συ! έκαμε ο Ζορμπάς κι έδωκε μια γροθιά στο κλουβί.

Στράφηκε πάλι σε μένα.

– Εγώ θέλω να μου πεις από πού ερχόμαστε και που πάμε. Του λόγου σου τόσα χρόνια μαράζωσες απάνω στις Σολομωνικές, θα 'χεις στύψει δυό τρεις χιλιάδες οκάδες χαρτί, τι ζουμί έβγαλες;

Τόση αγωνία είχε η φωνή του Ζορμπά, που η πνοή μου κόπηκε: αχ, να μπορούσα να του 'δυνα μιαν απόκριση!

Ένωθα βαθιά πως το ανώτατο που μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος δεν είναι η Γνώση, μήτε η Αρετή, μήτε η Καλοσύνη, μήτε η Νίκη, μα κάτι άλλο πιο αψηλό, πιο ηρωικό κι απελπισμένο: Το Δέος, ο ιερός τρόμος. Τι 'ναι πέρα από τον ιερό τρόπο; Ο νους του ανθρώπου δεν μπορεί να προχωρέσει.

– Δεν απαντάς; έκαμε ο Ζορμπάς με αγωνία.

Δοκίμασα να δώσω στο σύντροφό μου να καταλάβει τι είναι ο ιερός τρόμος:

– Είμαστε σκουληκάκια μικρά μικρά, Ζορμπά, αποκρίθηκα, απάνω σ' ένα φυλλαράκι γιγάντιου δέντρου. Το φυλλαράκι αυτό είναι η Γη μας, τ' άλλα φύλλα είναι τ' αστέρια που βλέπεις να κουνιούνται μέσα στη νύχτα. Σουρνόμαστε απάνω στο φυλλαράκι μας, και το ψαχουλεύουμε με λαχτάρα, τ' οσμιζόμαστε, μυρίζει, βρωμάει, το γευόμαστε, τρώγεται, το χτυπούμε, αντηχάει και φωνάζει σαν πράμα ζωντανό. Μερικοί άνθρωποι, οι πιο ατρόμητοι, φτάνουν ως την άκρα του φύλλου, από την άκρα αυτή σκύβουμε, με τα μάτια ανοιχτά, τα αυτιά ανοιχτά, κάτω στο χάος. Ανατριχιάζουμε. Μαντεύουμε κάτω μας το φοβερό γκρεμό, ακούμε ανάρια ανάρια το θρο που κάνουν τ' άλλα φύλλα του γιγάντιου δέντρου, νιώθουμε το χυμό ν' ανεβαίνει από τις ρίζες του δέντρου και να φουσκώνει τη καρδιά μας. Κι έτσι σκυμμένοι στην άβυσσο, νογούμε σύγκορμα, σύψυχα, να μας κυριεύει τρόμος. Από τη στιγμή εκείνη...

Σταμάτησα. Ήθελα να πω: «Από τη στιγμή εκείνη αρχίζει η Ποίηση», μα ο Ζορμπάς δε θα καταλάβαινε και σώπασα.

– Τι αρχίζει; ρώτησε ο Ζορμπάς με λαχτάρα. Γιατί σταμάτησες;

– ...αρχίζει ο μεγάλος κίντυνος, Ζορμπά, είπα. Άλλοι ζαλίζονται και παραμιλούν, άλλοι φοβούνται και μοχτούν να βρουν μian απάντηση, που να τους στυλώνει την καρδιά και λένε: «Θεός», άλλοι κοιτάζουν από την άκρα του φύλλου το γκρεμό ήσυχα, παλικάρισια και λένε: «Μου αρέσει».

Ο Ζορμπάς συλλογίστηκε κάμποση ώρα, βασανίζονταν να καταλάβει.

– Εγώ, είπε τέλος, κοιτάζω κάθε στιγμή το θάνατο, τον κοιτάζω και δε φοβούμαι, όμως και ποτέ, ποτέ δε λέω: Μου αρέσει. Όχι, δε μου αρέσει καθόλου! Δεν είμαι λεύτερος; Δεν υπογράφω!

Σώπασε, μα γρήγορα φώναξε πάλι:

– Όχι, δε θ' απλώσω εγώ στο Χάρο το λαιμό μου σαν αρνί και να του πω:

«Σφάξε με, αγά μου, ν' αγιάσω!»

Δε μιλούσα, στράφηκε, με κοίταξε ο Ζορμπάς θυμωμένος.

– Δεν είμαι λεύτερος; ξαναφώναξε.

Δε μιλούσα. Να λες «Ναι!» στην ανάγκη, να μετουσιώνεις το αναπόφευκτο σε δικιά σου λεύτερη βούληση, αυτός, ίσως, είναι ο μόνος ανθρώπινος δρόμος της λύτρωσης. Το 'ξερα, και γι' αυτό δε μιλούσα.

Ο Ζορμπάς είδε πως δεν είχα πια τίποτα να του πω, πήρε το κλουβί σιγά σιγά, να μην ξυπνήσει ο παπαγάλος, το τοποθέτησε δίπλα από το κεφάλι του και ξάπλωσε.

– Καληνύχτα, αφεντικό, είπε· φτάνει.

Ζεστός νοτιάς φυσούσε πέρα από το Μίσιρι και μέστωνε τα τζερτζεβατικά και τα φρούτα και τα στήθια της Κρήτης. Τον δέχουμουν να περεχύνεται στο μέτωπο, στα χείλια μου και στο λαιμό κι έτριζε και μεγάλωνε, σαν να 'ταν πωρικό, το μυαλό μου.

Δεν μπορούσα να κοιμηθώ, δεν ήθελα. Δε συλλογίζομουν τίποτα, ένιωθα μονάχα, στη ζεστή ετούτη νυχτιά, κάτι μέσα μου, κάποιον μέσα μου, να μεστώνει. Έβλεπα, ζούσα καθαρά το καταπληχτικό ετούτο θέαμα: ν' αλλάζω. Ό,τι γίνεται πάντα στα πιο σκοτεινά υπόγεια του στήθους μας, γίνονταν τώρα φανερά, ξέσκεπα μπροστά μου. Κουκουβιστός στην άκρα της θάλασσας, παρακολουθούσα το θάμα.

Τ' αστέρια θάμπωσαν, ο ουρανός φωτίστηκε κι απάνω στο φως χαραχτήκαν με ψιλό κοντύλι τα βουνά, τα δέντρα, οι γλάροι. Ξημέρωνε»¹⁷.

Νίκος Καζαντζάκης

Τελευταίος Πειρασμός

Χρυσόστομος Α. Σταμούλης

Λοιπόν, έχω την αίσθηση πως η ερμηνευτική προσπάθεια πρέπει να ξεκινάει από τις ομολογημένες διαθέσεις. Και το λέγω τούτο, διότι πολλές φορές -εάν όχι τις περισσότερες-, γινόμαστε μάρτυρες δημιουργίας ενός νέου αφηγήματος, το οποίο μοιάζει να αγνοεί πλήρως τις εναρκτήριες προθέσεις του συγγραφέα. Μια τέτοια κατανόηση, βέβαια, δεν σημαίνει πως κυριαρχεί εκ των προτέρων η παραδοχή ταύτισης της διαθέσεως του συγγραφέα -που προηγείται της συγγραφής του έργου- και του αποτελέσματος που προκύπτει στο τέλος, το οποίο σε κάθε περίπτωση τίθεται ενώπιον του αναγνωστικού κοινού και της οποιασδήποτε ερμηνείας του. Είναι φορές, που επικρατούν συνειδητές ή ασυνειδητές σκοπιμότητες, γιατί όχι και αδυναμίες επιστημονικού

¹⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, σ. 274-277.

οπλισμού και ως εκ τούτου διεισδυτικής ανάγνωσης, οι οποίες δικαιώνουν την οδυνηρή διαπίστωση μιας σύγκρουσης που θέλει, «αλλού το θαύμα κι αλλού το θέαμα». Τότε, «το θέαμα» -εδώ το ανάγνωσμα ως έργο τέχνης-, «καθίσταται [...] το έπος αυτής της σύγκρουσης που η πτώση καμιάς Τροίας δεν θα μπορούσε να σταματήσει. Το θέαμα δεν εξυμνεί τους άνδρες και τα όπλα τους, αλλά τα εμπορεύματα και τα πάθη τους!»¹⁸.

Ο τελευταίος πειρασμός, όπως και κάθε έργο του Νίκου Καζαντζάκη, είναι ένα έργο τέχνης. Πίσω, όμως, από την τεχνολογία της αισθητικής του υπάρχει και μια οντολογία. Η φόρμα έχει περιεχόμενο και τούτο δεν είναι άλλο από τη βαθιά αγωνία του συγγραφέα να πει τα πράγματα, να πει τον άνθρωπο, να πει τον Θεό. «Ο ίδιος ο Καζαντζάκης», σημειώνει ο Νίκος Ματσούκας, «ήθελε αναγνώστες με εκλεκτική συγγένεια που να μπορούν να καταλαβαίνουν την αγωνία του και τους οραματισμούς του. Δεν τον ενδιέφερε μονάχα η αισθητική συγκίνηση, αλλά συνάμα και το ηθικό, μεταφυσικό και πολιτιστικό προχώρημα του ανθρώπου, πιστεύοντας ότι κάθε ανθεκτική στο χρόνο δημιουργία μπολιάζεται κι αυτή στον κορμό του πολιτισμού, όπου ζει και πλάθει τα έργα του ο δημιουργός. Και το ενδιαφέρον του αυτό το θεωρούσε υπέρτατο χρέος. Γι' αυτό στα έργα τέχνης δεν εκτιμά μονάχα τη μορφή, αλλά εξάπαντος και κατεξοχήν το περιεχόμενο»¹⁹.

Βέβαια, μια τέτοια στάση προϋποθέτει τόλμη και άρνηση της συστημικής σύμβασης. Άρνηση της βεβαιότητας που χαρίζει ο φόβος εξόδου από την κατοικία και άνοιγμα σε έναν κόσμο όπου η στέγη του οίκου δεν θα αφήνει εκτός της υποστατικής αμεσότητας την αχανή πεδιάδα της συνάντησης. Μια τέτοια ανθρωπολογική τροπολογία, ζώσα και συνάμα προκλητική, προϋποθέτει την αυτοπαράδοση του κλειστού εαυτού στην έκκληση που ευαγγελίζεται την οικείωση των προσώπων και των πραγμάτων μιας συνεχώς επεκτεινόμενης πορείας εν ετέρω τρόπω.

«Υπάρχουν άνθρωποι», γράφει ο Αντρέ Ζιντ στα Τέλματα, «που βρίσκονται έξω μονομιάς. Η φύση χτυπάει το κατώφλι τους: η πόρτα τους ανοίγει στην αχανή πεδιάδα όπου, αμέσως μόλις κατέβουν, η κατοικία τους ξεχνιέται και χάνεται. Την ξαναβρίσκουν το βράδυ, όταν

¹⁸ Guy Debord, *Η κοινωνία του θεάματος*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2000, σ. 49.

¹⁹ Νίκος Α. Ματσούκας, *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, Πολιτισμός αύρας λεπτής*, επιμέλεια Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, εκδ. «Το Παλίμνηστον», Θεσσαλονίκη 2000, σ. 77. Πρβλ. Ελένη Καζαντζάκη, *Ο ασυμβίβαστος*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1983, σ. 579.

τη χρειάζονται για να κοιμηθούν· την ξαναβρίσκουν εύκολα. Θα μπορούσαν, αν ήθελαν, να κοιμηθούν κάτω απ' τα αστέρια, ν' αφήσουν το σπίτι τους για μια ολάκερη μέρα, ακόμα και να το ξεχάσουν για καιρό. -Αν αυτό το βρίσκετε φυσιολογικό, σημαίνει ότι δεν με καταλαβαίνετε. Θα έπρεπε να σας εκπλήσσουν περισσότερο τα πράγματα [...] Σας διαβεβαιώ ότι -όσο μας αφορά- αν ζηλεύουμε αυτούς τους τόσο ελεύθερους κατοίκους, είναι επειδή, κάθε φορά που χτίζαμε με κόπο μια στέγη για να προφυλαχτούμε, αυτή η στέγη μας ακολουθούσε, κι ύστερα παρέμενε πάνω από τα κεφάλια μας· μας προστάτευε από τη βροχή, είναι αλήθεια, αλλά μας έκρυβε τον ήλιο. Κοιμηθήκαμε στη σκιά της· δουλέψαμε, χορέψαμε, αγαπηθήκαμε, στοχαστήκαμε στη σκιά της· καμιά φορά, η λαμπρότητα της αυγής ήταν τόσο μεγάλη, που πιστέψαμε ότι μπορούσαμε να ξεφύγουμε το πρωί· θελήσαμε να τη λησμονήσουμε· γλιστρήσαμε σαν κλέφτες κάτω από την αχυρένια σκεπή, όχι για να μπούμε, εμείς, αλλά για να βγούμε -λαθραία- και τρέξαμε προς την πεδιάδα. Κι η στέγη έτρεχε ξωπίσω μας. Αναπηδούσε, σαν την καμπάνα του παραμυθιού, ξωπίσω από εκείνους που προσπαθούσαν να το σκάσουν από τη λειτουργία. Συνέχεια νιώθαμε το βάρος της πάνω από τα κεφάλια μας. Για να τη φτιάξουμε, είχαμε ήδη μεταφέρει όλα τα υλικά· κάναμε μια εκτίμηση του συνολικού βάρους. Το κεφάλι μας έσκυβε, οι ώμοι μας καμπούριαζαν -σαν τον Σεβάχ κάτω από το βάρος του Γέρου της Θάλασσας. Στην αρχή δεν το προσέχει κανείς· έπειτα, είναι φριχτό· δένεται μαζί μας μόνο χάρη στο βάρος της. Δεν μπορείς ν' απαλλαγείς απ' αυτή. Πρέπει να φέρεις μέχρι τέλους όλες τις ιδέες που συλλαμβάνεις [...] »²⁰.

Αυτή η μόνιμα στεγασμένη σκέψη, όμως, θαρρώ πως μοιάζει με την «κακή» κατά Ελύτη ποίηση, η οποία κρύβει μέσα της μια φωτογραφική μηχανή, που «μας καταδικάζει να ξαναβλέπουμε αυτά που πολλές φορές είδαμε -και να μη βλέπουμε αυτά που δεν είδαμε ποτέ»²¹. Τα σύννεφα δεν είναι πάντα σύννεφα²², θα πει ο ποιητής και η Κική Δημουλά θα συμπληρώσει: «Μ' έκλεισε μέσα η βροχή/ και μένω τώρα να εξαρτιέμαι από σταγόνες./ Όμως πού ξέρω αν αυτό είναι βροχή/ ή

²⁰ ²⁰ Α. Ζιντ, *Τέλματα*, εκδ. Καστανιώτη-FAQ, Αθήνα 2010, σ. 81.

²¹ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Δολώματα για τον κανένα*, Τα μικρά Έψιλον, *Εν Λευκώ*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1992, σ. 254.

²² Οδυσσέας Ελύτης, *Δολώματα για τον κανένα*, Τα μικρά Έψιλον, *Εν Λευκώ*, σ. 254: «Σίγουρα η παρατηρητικότητα είναι μεγάλο ελάττωμα για τον ποιητή· που καταντά, στο τέλος, τα σύννεφα να τα παίρνει για σύννεφα».

δάκρυα από τον μέσα ουρανό μιας μνήμης;/ Μεγάλωσα πολύ για να ονομάζω/ τα φαινόμενα χωρίς επιφύλαξη,/ αυτό βροχή, αυτό δάκρυα/ Στεγνή στέκομαι ανάμεσα/ στα δυο ενδεχόμενα: βροχή ή δάκρυα,/ κι ανάμεσα σε τόσα διαφορούμενα»²³.

Ως εκ τούτου η ερμηνεία δεν θέλει στέγη, τουλάχιστον όχι μόνιμη. Είναι γεγονός εξόχως υποκειμενικό, που παραδέχεται πλήρως την κειμενικότητα, αλλά τη θέτει κάτω από τον ουρανό του *υπό*²⁴. Ένα *υπό* ευάλωτο αλλά και υπεύθυνο, που αναγνωρίζει πως η μαγεία δεν αντικαθίσταται από την ερμηνεία, πολύ περισσότερο δεν αντικαθίσταται από την «περιγραφή της ερμηνείας της μαγείας»²⁵. Παραδοχή που αποδεικνύει, πως έχει και η ανεστιότητα το νόημά της.

Εδώ, λοιπόν, έχω την άποψη πως συναντιόμαστε με τον Νίκο Καζαντζάκη. Δεν πρόκειται να εισέλθω σε σχολιασμό αναλυτικό του έργου του· θα προσπαθήσω επίσης να μην επαναλάβω τα ήδη γνωστά, τα οποία δεν θα μπορούσα βέβαια να αποφύγω ολοκληρωτικά. Πέτρες θα πετάξω, εκεί που αγαπώ, για να σμιλέψουν διά της πρόσκρουσης το έργο που χρόνια τώρα και από πολλούς εργάτες φτιάχεται. Πέτρες-σκέψεις προοδοποιητικές των επέκεινα, που θέλω να πιστεύω πως κάνουν το σώμα του αμφισβητήσιμο. Εκείνες τις σκέψεις που αρνούνται να τον ταυτίσουν με ιδεολογίες και σχήματα -ένθεν και ένθεν- και να τον νεκρώσουν.

Και εξηγούμαι. Ο Νίκος Καζαντζάκης δεν υπήρξε θεολόγος ούτε και «διδάσκαλος» της Εκκλησίας, και δεν θέλησε να γράψει μια μελέτη δογματικής θεολογίας. Ο *Τελευταίος Πειρασμός*, είναι ο καρπός μιας μεγάλης προσωπικής του αγωνίας, να φιλιώσει «τις δυο αντίδρομες κοσμογονικές δυνάμεις», την ψυχή και το σώμα, το πνέμα και τη σάρκα, προκειμένου «να νιώσουν πως δεν είναι οχτροί», αλλά «συνεργάτες, και να χαρούν» και εν τέλει να χαρεί και αυτός μαζί τους την αρμονία²⁶. Στην

²³ Κική Δημουλά, Το διαζευκτικόν ή, *Ποιήματα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2000, σ. 170-171. Βλ. και σ. 315.

²⁴ Πολύ ενδιαφέρουσες για το θέμα είναι οι απόψεις του γέροντος Σωφρονίου Σαχάρωφ, ο οποίος στο βιβλίο του, *Οψόμεθα τον Θεόν καθώς εστί*, εκδ. Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου, Έσσεξ Αγγλία 1993, σ. 133, γράφει: «Εάν τα δεδομένα αυτά της Αποκαλύψεως είναι αξιόπιστα, τότε κατανοείται και εκείνη η άποψις ότι δεν υπάρχει και δεν δύναται να υπάρξει εν σύστημα ή πρόγραμμα ή πορεία αναπτύξεως κοινή δι' όλους. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι ουδαμώς υπάρχουν και γενικαί αρχαί».

²⁵ Οδυσσέας Ελύτης, *Δολώματα για τον κανένα*, Τα μικρά Έψιλον, *Εν Λευκώ*, σ. 255: «Τη μαγεία δεν τη πιάνεις με την ερμηνεία της μαγείας, πόσο μάλλον με την περιγραφή της ερμηνείας της μαγείας. Ή κελαηδός ή σωπαίνεις. Δε λες: αυτό που κάνω είναι κελαηδητό. Αλίμονο. Αν νογούσανε τα πουλιά, θα μας έπαιρναν με τις πέτρες –συγγνώμη, με τις κουτσουλιές ήθελα να πω».

²⁶ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2010, σ. 9.

κορυφή μιας τέτοιας προσπάθειας δεν μπορεί παρά να βρίσκεται το πρόσωπο του Χριστού, αυτή, κατά τα λόγια του, η «δυναδική υπόσταση», που στάθηκε για κείνον «πάντα βαθύ» και «ανεξερεύνητο μυστήριο» και η οποία δίνει τα κλειδιά της επιστροφής του ανθρώπου στον Θεό και της τελικής ταύτισης με αυτόν. Μια λαχτάρα γέννησε το έργο, μια νοσταλγία μυστική και συνάμα πραγματική, που «άνοιγε» μέσα του «πληγές και πηγές μεγάλες». Πληγές πηγές, θα μπορούσαμε να το πούμε αλλιώς. Άλλωστε, ένα «λ» χωρίζει την πληγή από την πηγή· ένα λάμδα, όμως, ικανό μέσα στην ελαχιστότητά του να δείξει τη σχέση των πραγμάτων. Η πληγή σύμφωνα με τον κρητικό είναι πηγή και γεννά σχέση, γεννά συνάντηση, καρπίζει την ένωση. Γράφει σχετικά και συνάμα αποκαλυπτικά: «Κάθε άνθρωπος είναι θεάνθρωπος, σάρκα και πνέμα· να γιατί το μυστήριο του Χριστού δεν είναι μονάχα μυστήριο μιας ορισμένης θρησκείας· είναι πανανθρώπινο· σε κάθε άνθρωπο ξεσπάει η πάλη Θεού κι ανθρώπου, και συνάμα η λαχτάρα της φίλιωσης»²⁷.

Πριν λίγα χρόνια σε μελέτη μου σημείωνα, πως «η παρουσία και η λειτουργία του έρωτα εντός του Χριστιανισμού δεν μπορεί, ως πραγματικότητα που αφορά και πολύ περισσότερο σχετίζει και ενώνει Θεό και ανθρώπους, παρά να συνδέεται πλήρως και να αντλεί από τη χριστολογία. Η στάση μας απέναντι στον έρωτα αποκαλύπτει τη στάση μας απέναντι στον άνθρωπο και εν τέλει τη στάση μας απέναντι στο Χριστό»²⁸. Στην ορθόδοξη παράδοση ο Χριστός είναι το πρόσωπο του έρωτα, είναι ο ίδιος ο έρωτας. Ένας έρωτας σταυρωμένος -«ο εμός έρωσ εσταύρωται»²⁹, δηλώνει ρητά ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης ακολουθώντας τον Ιγνάτιο τον Θεοφόρο-, που αποδεικνύει το παράλογο του ανέραστου που γέμισε την Εκκλησία και τη θεολογία της εποχής του, αλλά και των νεότερων χρόνων. Και είναι ακριβώς αυτό το παράλογο, που κάνει τον άγιο Διονύσιο να φωνάζει στους ηθικιστές όλων των εποχών και όλων των κατευθύνσεων: «Ωστε τούτο δη το του έρωτος όνομα μη φοβηθώμεν, μηδέ τις ημάς θορυβείτω λόγος περί τούτου δεδιττόμενος»³⁰. Αυτή την παράδοση ακολουθώντας με περισσή συνέπεια ο Νίκος Καζαντζάκης, βάζει τον Φραγκίσκο της Ασίζης να προσεύχεται με τα

²⁷ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 10.

²⁸ Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Έρωσ και θάνατος. Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2009, σ. 138-139.

²⁹ Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, PG 3, 709B.

³⁰ Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, 12, PG 3, 709B. Πρβλ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Έρωσ και θάνατος*, σ. 135εξ.

παρακάτω λόγια: «Σταυρωμένη μου Αγάπη, φώναζε, σταυρωμένη μου Ελπίδα, Χριστέ μου!». Σώπαινε και σε λίγο, πιο παρακαλεστικά, πιο απελπισμένη φωνή: «Σταυρωμένη μου Αγάπη, σταυρωμένη μου Ελπίδα, Χριστέ μου!»³¹. Μαρτυρία που αποδεικνύει περίτρανα, το πώς και το γιατί της οντολογίας του, μιας οντολογίας αντιθρησκευτικής, αντισυστημικής, στο κέντρο της οποίας κατοικεί το πρόσωπο του Χριστού, ο «μεγάλος Έρωτας»³², ο «μελιζόμενος Έρωτας»³³, από τον οποίο αντλεί ο άνθρωπος το καθολικό νόημα της ύπαρξης του. «Η σχέση του Καζαντζάκη με το ιερό», γράφει ο Μάριος Μπέγζος, «είναι σαφώς ερωτική με την μεταφυσική σημασία του όρου. Όταν τα δύο γίνονται ένα, αυτό είναι και λέγεται έρωσ [...] θείο και ανθρώπινο ενώνονται στο ιερό, γι' αυτό η μόνη εφικτή και ευκαταία σχέση του ανθρώπου με το ιερό είναι ερωτική. Εάν έρωσ είναι η σχέση δύο όντων και εφόσον ιερό σημαίνει την αναφορά θείου και ανθρωπίνου στοιχείου, τότε το ερωτικό και το ιερό συνυπάρχουν άρρηκτα και αλληλοπροσδιορίζονται αμοιβαία»³⁴. Γεγονός που του δίνει τη δυνατότητα να εισηγηθεί καλύτερα ακόμη και από θεολόγους -«μα που να τα ξέρουν όλα αυτά οι θεολόγοι [...]», γράφει στην Τέα Ανεμογιάννη, στις 27 Νοεμβρίου του 1952³⁵- μια Χριστολογία οικουμενική και μια οικουμενικότητα χριστολογική και ως εκ τούτου πανανθρώπινη. Να εισηγηθεί στ' αλήθεια έναν πολιτισμό της σάρκωσης, ο οποίος δεν αφορά μόνον τους Ορθοδόξους, μήτε μόνο τους Χριστιανούς, αλλά τον κάθε αγωνιζόμενο άνθρωπο, ο οποίος κατανοεί Θεό, κόσμο και άνθρωπο στα πλαίσια ενός αναγκαίου για την ύπαρξη ολισμού, που φαίνεται πως δέχεται ακόμη και ανομολόγητα -και νομίζω πως η ομολογία δεν είναι πάντα επιβεβλημένη-, τα αποτελέσματα της σάρκωσης. Τουτέστιν το μυστήριο της ενότητας και το θαύμα της διάκρισης, που αρνούνται την αμαρτία της χοντροκομμένης διαίρεσης, που γεννά η ανάγκη εξουσιασμού και

³¹ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Φτωχούλης του Θεού*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2008, σ. 300.

³² «Παραδόθηκα σ' αυτόν το ρυθμό, παραμέρισα το μικρόν ερωτικό πόνο μου κι άφησα να παρασυρθώ προς το μεγάλον Έρωτα, το μόνον άξιο για μιαν ψυχή που σέβεται τον εαυτό της». Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Βραχόκηπος*, εκδ. Καζαντζάκη, Λευκωσία 1981, σ. 217.

³³ Νίκος Καζαντζάκης, *Συμπόσιον*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1971, σ. 67: «Ιησού δωδεκαετή της φτωχικής Μονής Σταυρονικήτα, ω ανθισμένη μυγδαλιά μέσα στα χιόνια, ω μέτωπο πυργωτό και μέγα, γιομάτο νόηση, ω νύχτα δροσάτη κάτω απ' τα παιδιακίσια σου μάτια, ω στήθος αφράτο, πρόσφορο ιερό, ω Έρωτα μελιζόμενε...».

³⁴ Μάριος Μπέγζος, Η φιλοσοφία της θρησκείας του Νίκου Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός και οι μεταμορφώσεις του*, εκδ. Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2011, σ. 65.

³⁵ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Ασμβίβαστος. Βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενά του*, σ. 604.

εισηγείται στον κόσμο η επινοημένη και υπονοούμενη παντού και πάντα ενοχή³⁶.

Θα έλεγα, λοιπόν, πως ο Χριστός του Καζαντζάκη παλεύει να σταθεί απέναντι στον Χριστό του μονοφυσιτισμού, κονταροχτυπιέται με τον Χριστό του δυοφισιτισμού, αλλά εν τέλει παραμένει, παρ' όλες τις πιθανές ορολογικές αδυναμίες του, ο Χριστός της Συνόδου της Χαλκηδόνας. «Ο Λόγος, για να με αγγίξει», σημειώνει ο Κρητικός και αποδεικνύει του λόγου το αληθές, «πρέπει να γίνει ζεστή σάρκα»³⁷. Ένας Χριστός πραγματικός Θεός και πραγματικός άνθρωπος, έτσι όπως τον περιγράφει ο ευαγγελιστής Ιωάννης: «Και ο Λόγος σαρξ εγένετο και εσκήνωσεν εν ημίν»³⁸. Ένας Χριστός, που «το ζεστό ανθρώπινο στοιχείο», του επιτρέπει να «αγγίξει την καρδιά μας», με «σιγουράδα και τρυφερότητα»³⁹. Ένα πρόσωπο οικειότητας και συμπάθειας -«Έχοντες ουν αρχιερέα μέγαν διεληλυθότα τους ουραμούς, Ιησούν τον υιόν του Θεού, κρατώμεν της ομολογίας, ου γάρ έχομεν αρχιερέα μη δυνάμενον συμπαθήσαι ταις ασθενείαις ημών, πεπειρασμένον δε κατά πάντα καθ' ομοιότητα χωρίς αμαρτίας» (Εβρ. 4,14-15)-, του οποίου ο πόνος «μας είναι γνώριμος» και η νίκη του «και δικιά μας μελλούμενη νίκη»⁴⁰. Ένα πρότυπο πάλης, αγώνα, ευθύνης και αντίστασης. Μα πρωτίστως και πάνω από όλα ένα πρόσωπο που αποκαλύπτει το ασύλληπτο μυστήριο της ένωσης Θεού και ανθρώπου, το μυστήριο της σωτηρίας, που αποτελεί «το ανώτατο Χρέος του αγωνιζόμενου ανθρώπου»⁴¹.

Συχνά πυκνά, θεολόγοι και Εκκλησία, μένοντας στο γράμμα του νόμου, κατηγορούν τον Καζαντζάκη για Νεστοριανισμό, αγνοώντας πως στον Νεστοριανισμό δεν υπάρχει ένωση πραγματική, αλλά σχέση και συνάφεια εξωτερική, απολύτως ηθική. Ο Χριστός του Νεστορίου είναι άνθρωπος θεοφόρος, δεν είναι Θεός ενανθρωπήσας. Τουναντίον, στον

³⁶ «Τι αλάφρωση όταν η σάρκα δεν περιπλεχτεί με ψυχικές έγνοιες παρά απομένει απάνω στη γης, αγνή, αμόλευτη, σαν το ζώο! Ο χριστιανισμός, στιγματίζοντας ως αμαρτία την ένωση αντρός και γυναικός, τη μόλεψε, κι ενώ πρωτύτερα ήταν άγια πράξη, χαρούμενη υποταγή στο θέλημα του Θεού, κατάντησε στην περίτρομη ψυχή του χριστιανού αμαρτία. Ένα μήλο κόκκινο ήταν πριν από το Χριστό ό έρωτας: ήρθε ό Χριστός, κι ένα σκουλήκι μπήκε μέσα στο μήλο και το τρώει». Βλ., Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στόν Γκρέκο*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2009, σ. 366. Πρβλ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Έρωτας και θάνατος*, σ. 148-149, 192-196.

³⁷ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στόν Γκρέκο*, σ. 45.

³⁸ *Ιω.* 1,14.

³⁹ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 11.

⁴⁰ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 11.

⁴¹ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 10.

Καζαντζάκη το κυρίαρχο είναι η ένωση, η πραγματική ένωση Θεού και ανθρώπου. Όσο Θεός, τόσο και άνθρωπος, ο Χριστός. Ο Καζαντζάκης προσκυνά τη σάρκωση. Και εάν κάτι, κάποτε κινδυνεύει -εάν στ' αλήθεια κινδυνεύει-, έχω την αίσθηση πως δεν είναι η θεότητα, αλλά η ανθρωπότητα του Χριστού. Δεν κινδυνεύει το πνεύμα, αλλά η σάρκα, την οποία μετά μανίας παλεύει να κάνει πνεύμα. Γι' αυτό και πιστεύω ότι έχει δίκαιο ο Κυριάκος Χαραλαμπίδης όταν προς αποφυγή παρεξηγήσεων λέγει, ότι: «Μου αρέσει πάντα να σκέφτομαι τις λέξεις ως αντικείμενα που διαθέτουν βάρος, όγκο και πυκνότητα -είδωλα που εμπεριέχουν πνευματικούς συμβολισμούς του θείου σώματος μέσω του άρτου και του οίνου τους. Ποτέ δεν διαχώρισα την ύλη από το πνεύμα. Κείνο που λέει ο Καζαντζάκης, να κάνουμε “τη σάρκα πνεύμα”, δε νιώθω να με αγγίζει. Η σάρκα είναι πνεύμα, τα ίδια τα ενδύματα του Ιησού είναι υφασμένα με θαβώρειο φως. Το φυσικό -και πάντως υλικό- είναι ως εκ τούτου μεταφυσικό· δεν θα μπορούσε άλλωστε να είναι μεταφυσικό, εάν δεν ήτανε και φυσικό»⁴². Στην ορθόδοξη παράδοση το μέγα μυστήριο είναι η μεταμόρφωση, ούτε η περιτομή ούτε η κολόβωση. Αυτό ήθελε να πει και ο απόστολος των Εθνών Παύλος, όταν σημειώνει: «Σπείρεται σώμα ψυχικόν, εγείρεται σώμα πνευματικόν»⁴³. Γι' αυτό και παρ' όλες τις περί αντιθέτου διαβεβαιώσεις του Κρητικού, θεωρώ ότι ο δικός του τελευταίος πειρασμός δεν είναι η μετατροπή του πνεύματος σε σάρκα, αλλά το αντίθετο· η παράδοση της σάρκας στο πνεύμα. Πειρασμός στον οποίο εν τέλει θεωρώ πως δεν ενδίδει. Γράφει σχετικά: «-Ο άνθρωπος είναι πλασμένος κατ' εικόνα του Θεού, αντιμίλησε ό φίλος μου· [...]. Φαρμακωμένο χαμόγελο χάραξε τα χείλια του καλόγερου. -Η σάρκα είναι από Διαβόλου, σκλήριξε, ή ψυχή 'ναι από Θεού, μάθετέ το, αποσταλμένοι του κόσμου!»⁴⁴.

Έχω την αίσθηση, λοιπόν, ότι εντός αυτού του ευρύτερου πλαισίου κατανόησης της λειτουργίας της ερωτικότητας, αλλά και του διαλόγου της με το ιερό πρέπει να εντάξουμε και τον *Τελευταίο Πειρασμό*. Η οποιαδήποτε αυτονόμησή του, μπορεί να δημιουργήσει παρεξηγήσεις, εντάσεις και συγκρούσεις άσκοπες και περιττές. Βέβαια, μια τέτοια ερμηνευτική διάθεση δεν αποκλείει τις άλλες ματιές, ούτε τα υπαρξιακά

⁴² Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Το σημείο και ο κραδασμός, *Θέματα Λογοτεχνίας* 12(1999), σ. 20. Πρβλ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Η γυναίκα του Λωτ και η σύγχρονη θεολογία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2014, σ. 323-325.

⁴³ *Α' Κορ.* 15,44.

⁴⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, σ. 219.

ταξίδια του κρητικού. Εισάγει, όμως, στον οπτικό μας ορίζοντα πολύτιμα «υλικά» με τα οποία είναι φτιαγμένος ο οίκος και τα οποία ως τα τώρα λόγω της αδυναμίας αναγνώρισής τους έμεναν στο σκοτάδι. Και το λέγω τούτο, διότι στον τόπο μας μοιάζει να γνωρίζουμε τη δυτική φιλοσοφία, τον αρχαιοελληνικό μας πολιτισμό, τα ανατολικά ρεύματα, αλλά ελάχιστα έως καθόλου τα κείμενα της Ορθόδοξης μας παράδοσης. Τα μνημεία ενός φιλόκαλου πολιτισμού που ως άλλο αίμα ρέει στις φλέβες του Νίκου Καζαντζάκη.

Το βιβλίο, λοιπόν, αυτό, καταπώς ο ίδιος ο συγγραφέας του σημειώνει: «δεν είναι βιογραφία, είναι εξομολόγηση του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Δημοσιεύοντάς το έκαμα το χρέος μου· το χρέος ενός ανθρώπου που πολύ αγωνίστηκε, πολύ πικράθηκε στη ζωή του και πολύ έλπιζε». Και καταλήγει: «Είμαι βέβαιος πως κάθε λεύτερος άνθρωπος που θα διαβάσει το βιβλίο ετούτο, το γεμάτο αγάπη, θ' αγαπήσει περισσότερο παρά ποτέ, καλύτερα παρά ποτέ, το Χριστό»⁴⁵.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή. Κάποιοι στην πορεία των χρόνων θέλησαν να σώσουν την πίστη από τον Καζαντζάκη και άλλοι τον Καζαντζάκη από την πίστη. Ο ίδιος ο Καζαντζάκης παλεύει προκειμένου «να σώσει» ο άνθρωπος τον Θεό από την «αλήθεια». Είναι μαζί με αυτούς που εάν κάποιος τους προτρέψει να διαλέξουν ανάμεσα στον Χριστό και την αλήθεια, αυτός θα διαλέξει τον Χριστό⁴⁶. Μια διάθεση που έτσι κι αλλιώς συναντούμε και σε άλλους εργάτες της τέχνης, όπως για παράδειγμα οι ποιητές Γιώργος Θέμελης⁴⁷

⁴⁵ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 12.

⁴⁶ Βλ. σχετικά Φιοντόρ Ντοστογιέφσκυ, Επιστολή προς την Ναταλία Δημητρίεβνα Φονβίτζίνα, *Letters of Fyodor Michailovitch Dostoevsky*, https://archive.org/stream/lettersoffyodorm00dostiala/lettersoffyodorm00dostiala_djvu.txt : «Πιστεύω ότι δεν υπάρχει τίποτε πιο όμορφο, πιο βαθύ, πιο συμπαθητικό, πιο λογικό, πιο ζωντανό και τέλει από τον Χριστό. Και λέω στον εαυτό μου, με ζηλόφθονη αγάπη, όχι μόνο ότι δεν υπάρχει τίποτε, αλλ' ότι δεν μπορεί να υπάρξει. Επί πλέον, αν κάποιος μου απεδείκνυε ότι ο Χριστός δεν ταυτίζεται με την αλήθεια κι ότι, στην πραγματικότητα, η αλήθεια είναι εκτός Χριστού, θα προτιμούσα τότε να παραμείνω με τον Χριστό, παρά να πάω με την αλήθεια...».

⁴⁷ «Χωρίς εμάς τι θάταν τάχα η γη./ Ανώνυμη, ανυπόστατη, ερημωμένη./ Χωρίς εμάς τι θάταν τάχα ο ουρανός./ Σχήματα χωρίς φως και δίχως μια φωνή/ Να τα ονομάσει, δίχως αιωνιότητα./ Και ο Θεός τι πράγμα τάχα θάταν./ Πράγμα χωρίς όνομα και δίχως λάμψη./ Τι σάρκα θάπαιρνε για να φανεί/ Χωρίς σάρκα πάνω στη γη, τι πρόσωπο/ Χωρίς το ανθρώπινο πρόσωπο./ Χωρίς το ανθρώπινο ένδυμα και σχήμα./ Τι ράπισμα κ' αίμα, ποιο μαρτύριο/ Χωρίς το ανθρώπινο μαρτύριο: "Ίδε ο άνθρωπος, ίδε ο Θεός"/ Χωρίς τον ανθρώπινο θάνατο, χωρίς/ Ταφή και θρήνο-δίχως ανάσταση./ Χωρίς εμάς τι θάταν τάχα ο θάνατος». Βλ. Γιώργος Θέμελης, *De rerum natura, Ποιήματα I*, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 118. Πρβλ. Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο του προσκυνηματος, *Ποιήματα*, επιμέλεια-πρόλογος Άρης Δικταίος, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1983, σ. 164. Πρβλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 284: «Μεγάλα πράγματα γίνονται όταν ο Θεός κι ο άνθρωπος σμίγουν· ο Θεός, χωρίς τον άνθρωπο δε θα 'χε στη γης ετούτη ένα μυαλό να καθρεφτίζει νοητερά τα πλάσματά του και να

και Τάσος Λειβαδίτης⁴⁸ και η οποία αποδεικνύει την τραγικότητα μιας υπάρξεως που παλεύει να σώσει τον Θεό, προκειμένου να σωθεί από αυτόν. «Μέσα μας, μέσα στον άνθρωπο», σημειώνει, «μέσα στα σκοτεινά πλήθη, χρέος έχουμε να βοηθήσουμε το Θεό, που πλαντάει, να λευτερωθεί. Κάθε στιγμή πρέπει να 'μαστε έτοιμοι για χάρη του να δώσουμε τη ζωή μας. Γιατί η ζωή δεν είναι σκοπός, είναι όργανο κι αυτή, όπως ο θάνατος, όπως η ομορφιά, η αρετή, η γνώση. Όργανο τίνος; Του Θεού που πολεμάει για ελευτερία. Όλοι είμαστε ένα, όλοι είμαστε μια κιντυνεύουσα ουσία. Μια ψυχή στην άκρα του κόσμου που ξεπέφτει, συντραβάει στον ξεπεσμό της και την ψυχή μας. Ένα μυαλό στην άκρα του κόσμου που βυθίζεται στην ηλιθιότητα, γιομώνει τα μελίγγια μας σκοτάδι. Γιατί ένας στα πέρατα της γης αγωνίζεται. Ο Ένας. Κι αν χαθεί, εμείς έχουμε την ευθύνη. Αν χαθεί, εμείς χανόμαστε. Να γιατί η σωτηρία του Σύμπαντος είναι και δική μας σωτηρία κι η αλληλεγγύη με τους ανθρώπους δεν είναι πια τρυφερόκαρδη πολυτέλεια παρά βαθιά αυτοσυντήρηση κι ανάγκη. Ανάγκη, όπως σ' ένα στρατό που μάχεται, η σωτηρία του παραστάτη του»⁴⁹.

Και βέβαια, προκειμένου να προλάβω βιαστικές κριτικές, να πω εδώ, ότι ο κρητικός δεν πάει να κάνει τον Θεό. Δεν πρόκειται, όπως πολλοί υποστηρίζουν για μια προσπάθεια κατάληψης της θέσης του Θεού, αλλά για μια αναζήτηση της θέσης του ανθρώπου. Μια πάλη απέναντι στον οποιονδήποτε απάνθρωπο και ως εκ τούτου βέβαιο θεοκεντρισμό, που αφήνοντας τον άνθρωπο έξω από τον φράχτη του Θεού, αγνοεί πως η αληθινή του υπόσταση, εφόσον θέλει να αληθεύει, δεν μπορεί παρά να είναι βαθιά ανθρώπινη. Η καλύτερα, λυτρωτικά θεανθρώπινη. Μια υπόσταση ανοικτή στο θαύμα και στην ελπίδα,

ερευνάει με αναιδεια και τρόπο τη σοφή του παντοδυναμία· δε θα' χε στη γης ετούτη μian καρδιά, που να πονάει για ξένες έγνοιες και να μάχεται να δημιουργήσει αρετές και στενοχώριες, που ο Θεός δε θέλησε ή ξέχασε ή φοβήθηκε να πλάσει· φύσηξε όμως απάνω στον άνθρωπο και του 'δωκε τη δύναμη και την αποκοτιά να συνεχίσει τη δημιουργία. Κι ο άνθρωπος πάλι χωρίς το Θεό, έτσι που γεννιέται ξαρμάτωτος, θα τον είχαν αφανίσει η πείνα, ο φόβος και το κρύο· κι αν γλίτωνε, θα σούρνουνταν, γυμνοσάλιαγκας, ανάμεσα στα λιοντάρια και στις ψείρες· κι αν κατάφερνε, με ακατάπαυτο αγώνα, να σταθεί στα πισινά του ποδάρια, δε θα μπορούσε ποτέ να γλιτώσει από το ζεστό, τρυφερό σφιχταγκάλιασμα της μάνας του της μαϊμούς... συλλογίζονταν ο Ιησούς, και πρώτη φορά ένιωσε σήμερα, τόσο βαθιά, πως ο Θεός κι άνθρωπος μπορούν να γίνουν ένα».

⁴⁸ Τάσος Λειβαδίτης, Ευχαριστώ, *Ποίηση*, τόμος τρίτος 1979-1987, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2003, σ. 553: «Θεέ μου, γιατί δεν μπορώ να σε καταλάβω; Ίσως όμως/ αν σε καταλάβω να μην μπορούσα ν' αντέξω το βάρος σου./ Θεέ μου, μ' αυτή την ευτελή πραγματικότητα γύρω μας κινδυνεύεις. Πώς να σε σώσω...».

⁴⁹ Νίκος Καζαντζάκης, *Ασκητική*, σ. 82. Πρβλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 43: «- Ήρθε! Ήρθε! Μέσα στο ξεροπήγαδο στέκεται όρθιος ο Μεσίας και περιμένει. Ποιον περιμένει; Εμάς, το λαό του Ισραήλ! Ομπρός, σπάστε την πόρτα, λυτρώστε το Λυτρωτή, να μας λυτρώσει».

ανοχύρωτη πόλη, μπροστά στην προσδοκία, που παλεύει να πιστέψει, ότι: «Στις πιο κρίσιμες στιγμές, ο Έρωτας συναρπάζει και σμίγει με βία τους ανθρώπους, οχτρούς και φίλους, καλούς και κακούς, είναι μια πνοή ανώτερή τους, ανεξάρτητη από την επιθυμία κι από τα έργα τους. Είναι η πνοή του Θεού, η αναπνοή του, απάνω στη γη!»⁵⁰.

Και τούτη είναι, εάν δεν κάνω λάθος, η μεγάλη προσπάθεια του Καζαντζάκη στον *Τελευταίο Πειρασμό*. Όλες τους οι δυνάμεις εκεί αναλώνονται. Στην απόδειξη της ανθρωπινότητας του Χριστού, του «πρωτότοκου υιού της σωτηρίας»⁵¹ και μαζί στην αναγγελία του καλού μαντάτου, πως ο κάθε άνθρωπος μπορεί μέσα από τον δικό του αγώνα και την ανάληψη του Σταυρού να του μοιάσει. Ο κάθε άνθρωπος μπορεί να γίνει θεάνθρωπος. Και ο Ιούδας, και ο τελώνης, όλοι οι «καταραμένοι» της βιβλικής ιστορίας και εξόχως η Μαγδαληνή η πόρνη⁵². Θα έλεγε κανείς, ότι ο Καζαντζάκης τρέφεται από το άρωμα της *αποκατάστασης των πάντων*⁵³. Φαίνεται να μη χωρά στο μυαλό του ύπαρξη άσωστη· χαμένη. Ζει μέσα σε μια κάψα, σε αυτή που ζούσε και ο σταυρωτής-Σωτήρας, εντός της οποίας «όλα τα σύνορα κουνιούνταν και μετατοπίζονταν -φρονιμάδα και τρέλα, σταυρός και φτέρουγα, Θεός και άνθρωπος»⁵⁴. Και είναι αυτός ο διάλογός του με το σύνορο-άνθρωπο⁵⁵,

⁵⁰ Νίκος Καζαντζάκης, *Ασκητική*, σ. 77. Πρβλ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Έρωτας και θάνατος*, σ. 381εξ.

⁵¹ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 10.

⁵² «“Αν ο κύρης μου έμεινε παράλυτος, εγώ φταίω [...] Αν η Μαγδαληνή κατάντησε πόρνη, εγώ φταίω [...] Αν ο Ισραήλ στενάζει ακόμα κάτω από το ζυγό, εγώ φταίω...”». Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 22. Για το πραγματικό πρόσωπο της Μαγδαληνής βλ. Πέτρος Βασιλειάδης, Μαρία η Μαγδαληνή: Από προβεβλημένη απόστολος σε σύμβολο του έρωτα και της σεξουαλικότητας, *Έρωτας και σεξουαλικότητα*, επιμέλεια Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2014, σ. 113-126, όπου με έμφαση στη σ. 125, σημειώνονται τα εξής συμπερασματικά: «Κάτι τέτοιο, βέβαια, μπορεί να παραμένει υποθετικό· δεν υπάρχει, όμως, καμιά απολύτως ιστορική ένδειξη, ή έστω και υποψία, ότι η Μαγδαληνή ήταν πόρνη, ερωμένη, ή σύντροφος του Ιησού».

⁵³ «Έτσι φαντάζομαι το θυρωρό του αληθινού παράδεισου, πρόσχαρο, καλόκαρδο, μ’ ένα γιασεμί στο αυτί του, ν’ απλώνει το χέρι, να του δίνεις ένα μικρό μπαξίσι και να σου ανοίγει την πόρτα. Και να ’ναι και μέρες, μια ή δυο φορές τη βδομάδα, που να μπορούν κι οι φτωχοί –οι κακούργοι, οι ψεύτες, οι άτιμοι, οι τσιγκούνηδες– να μπαίνουν μέσα δίχως πλερωμή. “Αποκατάσταση των πάντων”, όπως έλεγε ο τρυφερός και σπλαχνικός (πολύ πιο σπλαχνικός από το Θεό του) ποιητής Γρηγόριος ό Ναζιανζηνός». Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας. Ισπανία*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2002, σ. 110. «Φούχτωσε ό γέρος τα γένια του, έπεσε σε συλλογή· κοίταζε τον Ιησού αποκορφής. – Κι ό Θεός κι ο Διάβολος; ρώτησε τέλος, σιγά, μην τον ακούσουν οι αόρατες δυνάμεις. Ο Ιησούς τρόμαξε· ποτέ του δεν αναρωτήθηκε αν το έλεος του Θεού είναι τόσο μεγάλο, που μια μέρα θα συχωρέσει και τον Εωσφόρο και θα τον δεχτεί κι αυτόν στη βασιλεία των ουραμών». Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, σ. 233. Βλ. σχετικά Νίκος Α. Ματσούκας, *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, Πολιτισμός άυρας λεπτής*, σ. 114-115.

⁵⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 50.

που συνεχώς πλαταίνει και του επιτρέπει τη μετακίνηση των πραγμάτων, την οριστική μετατόπισή τους, την κατάργησή τους⁵⁶, για χάρη της τελικής ενότητας, της οριστικής συνάντησης με τα σύνορα του Θεού⁵⁷. τη συνάντηση με τον παράδεισο, τη νέα κιβωτό⁵⁸. «Χαμογέλασε· μέσα του ο κόσμος είχε ανθίσει, ο αιμομίκτης βασιλιάς βαφτίστηκε, καθάρισε η ψυχή του, έδωξε τη γυναικαδέρφη του την Ηρωδιάδα, κι αυτή γύρισε στον άντρα της· κι οι αρχιερείς κι οι αρχόντοι άνοιξαν τα κελάρια τους και τις κασέλες και μοίρασαν τ' αγαθά τους στους φτωχούς· κι οι φτωχοί ανάσαναν, έδωξαν από την καρδιά τους το μίσος, τη ζήλια και το φόβο... Κοίταξε ο Ιησούς τα χέρια του· το τσεκούρι, που του 'χε παραδώσει ο Πρόδρομος, είχε ανθίσει· ένα κλωνάρι ανθισμένο μυγδαλιάς κρατούσε τώρα στα χέρια του»⁵⁹.

Κορυφαία έκφραση τούτης της εκ μέρους του ποιητικής-λογοτεχνικής προσπάθειας έχω την αίσθηση πως αποτελεί η ταύτιση σταυρωτή και σταυρωμένου. Ο γιος της Μαρίας, ο σταυρωτής Χριστός, ο οποίος σηκώνει στους ώμους του προοδοποιητικά την αμαρτία του κόσμου⁶⁰, είναι η άλλη όψη του σταυρωμένου Χριστού, που γίνεται το σιτάρι για να τον φάει ο λαός και να μη πεθάνει. «Και τώρα», σημειώνει, «ο γιος της Μαρίας, νά τος, περνάει από μπρος του φορτωμένος το σταυρό, κι ο κόσμος τον φτύνει και του πετάει πέτρες... Τον κοίταζε, τον κοίταζε, κι η καρδιά του αναστατώνουνταν· κακότυχο το ριζικό του, ετούτον, το γιο της Μαρίας, διάλεξε ανέσπλαχνα ο Θεός του Ισραήλ να φτιάχνει σταυρούς, να σταυρώνονται οι προφήτες! “Παντοδύναμος είναι”, συλλογίζονταν ο Πέτρος ανατριχιάζοντας, “παντοδύναμος είναι,

⁵⁵ Βλ. σχετικά, Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 352-353: «-Ο άνθρωπος είναι ένα σύνορο: εκεί που σταματάει η γης κι αρχίζει ο ουρανός· μα το σύνορο αυτό ακατάπανστα μετατοπίζεται και προχωράει κατά τον ουρανό· μαζί του μετατοπίζονται και προχωρούν κι οι εντολές του Θεού· παίρνω τις εντολές του Θεού από τις πλάκες του Μωυσή και τις πάω πιο πέρα. -Αλλάζει το λοιπόν το θέλημα του Θεού, ραβή μου; Έκαμε ο Ιωάννης ξαφνιασμένος. -Όχι, Ιωάννη αγαπημένε· μα πλαταίνει η καρδιά του ανθρώπου και χωράει περισσότερο θέλημα».

⁵⁶ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 343: «Τι έκαμε λέει; Ο νόμος του Μωυσή; Πάει αυτός, γερο-Ζεβεδάιο, πάει περίπατο· τώρα έχουμε το νόμο του Γιου του ανθρώπου, κατάλαβες; Όλοι αδέρφια! Πλάτνυε η καρδιά μας, πλάτνυε μαζί μας και ο νόμος, αγκαλιάζει τώρα όλους τους ανθρώπους· όλη η γης, Γη της Επαγγελίας! Πάνε τα σύνορα!» και σ. 373: «Ο κόσμος ετούτος πρέπει έρριζα να ξεπατωθεί, να φυτευτεί καινούργιος, ο Νόμος ο παλιός να γκρεμιστεί, κι εγώ θα τον γκρεμίσω· καινούριος Νόμος να χαραχτεί απάνω στις πλάκες της καρδιάς, κι εγώ θα τον χαράξω. Θα φαρδύνω το Νόμο να χωρέσουν οχτροί και φίλοι, Ιουδαίοι κι ειδωλολάτρες, κι οι δέκα εντολές ν' ανθίσουν!».

⁵⁷ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 378: «τα σύνορα Θεού και ανθρώπου σμίγουν...».

⁵⁸ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 296.

⁵⁹ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 256.

⁶⁰ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 122.

μπορούσε να διαλέξει εμένα τον ίδιο, μα γλίτωσα· διάλεξε το γιο της Μαρίας.» Κι άξαφνα η αναστατωμένη καρδιά του Πέτρου γαλήνεψε· κι ένιωσε μονομιάς βαθιάν ευγνωμοσύνη στο γιο της Μαρίας, που πήρε και σήκωσε στους ώμους του την αμαρτία»⁶¹.

Βέβαια, τη μεγάλη αντάρα ενάντια στον *Τελευταίο Πειρασμό* - αφορισμός εκ μέρους της Καθολικής Εκκλησίας, ένταξη του έργου στη λίστα των απαγορευμένων βιβλίων της, κάψιμο βιβλίων στο κέντρο της Αθήνας, παρεμπόδιση προβολής της ταινίας του Σκορτσέζε και καταστροφή κινηματογραφικών αιθουσών-, σήκωσε εκ μέρους της Εκκλησίας η ερμηνεία των πειρασμών και εξόχως η σχέση του Χριστού με τη Μαγδαληνή. Αυτό υπήρξε το κόκκινο πανί. Ένα όνειρο, που θέλησε να δοκιμάσει τις αντοχές του συνόρου, τις αντοχές της ανθρωπότητας του Χριστού, πριν από την οριστική του κατάφαση στο θαύμα του εκούσιου πάθους για χάρη ολάκερης της ανθρωπότητας. «Απάνω στο Σταυρό τον περίμενε ο Πειρασμός», σημειώνει ο Καζαντζάκης, «ο Τελευταίος Πειρασμός· σε μια βίαιη αστραπή άπλωσε το πνέμα του Πονηρού μπροστά από τα λιποθυμισμένα μάτια του Σταυρωμένου το πλανερό όραμα μιας γαλήνιας, ευτυχισμένης ζωής: είχε πάρει, λέει, έτσι του φάνηκε, τον εύκολο στρωτό δρόμο του ανθρώπου, είχε παντρευτεί, είχε κάμει παιδιά, τον αγαπούσαν και τον τιμούσαν οι άνθρωποι· και τώρα γέρος πια, κάθονταν στο κατώφλι του σπιτιού του, θυμόταν τις λαχτάρες της νιότης του και χαμογελούσε ευχαριστημένος· τι καλά, τι φρόνιμα που έκαμε και πήρε το δρόμο του ανθρώπου, και τι παραφροσύνη ήταν εκείνη να θέλει, λέει, να σώσει τον κόσμο! Τι χαρά που γλίτωσε από τις κακουχίες, το μαρτύριο και το Σταυρό! Να ποιος ήταν ο τελευταίος πειρασμός που ήρθε, σε μιαν αστραπή, να ταραξεί τις στερνές στιγμές του Σωτήρα. Μα ολομεμιάς τίναξε ο Χριστός το κεφάλι, άνοιξε τα μάτια, είδε· όχι, όχι, δεν πρόδωκε, δόξα σοι ο Θεός, δε λιποτάχτησε, εξετέλεσε την αποστολή που του μπιστεύτηκε ο Θεός, δεν παντρεύτηκε, δεν έζησε ευτυχισμένος, έφτασε στην κορυφή της θυσίας, βρίσκεται καρφωμένος απάνω στο Σταυρό. Έκλεισε τα μάτια του ευτυχισμένος· και τότε ακούστηκε θριαμβευτικά η κραυγή: “Τετέλεσται!”. Δηλαδή τέλεσα το χρέος μου, σταυρώθηκα, δεν έπεσα στον πειρασμό»⁶².

⁶¹ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 49.

⁶² Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 11-12.

Έχουν γραφεί κατά καιρούς διάφορες ερμηνείες για το θέμα. Έχω την αίσθηση ότι την πλέον νηφάλια, αλλά και την πλέον επιστημονική -η οποία βεβαίως δεν έχει αξιοποιηθεί από την έρευνα όσο θα έπρεπε- καταθέτει ο Νίκος Ματσούκας. Γράφει σχετικά: «Τους πειρασμούς και τον Πειραστή ερμηνεύει άριστα ο Καζαντζάκης. Οι προϋποθέσεις του είναι καθαρά θεολογικές και παραδοσιακές [...] Ο *τελευταίος πειρασμός*, που επικρίθηκε τόσο άδικα και αβάσιμα, ενώ πλάθει μερικές εικόνες στις διηγήσεις του και στηρίζεται σε κάποιες σύγχρονες έρευνες της βιβλικής επιστήμης, είναι καθαρά παραδοσιακός στην περιγραφή και το χαρακτηρισμό των πειρασμών. Καταρχήν στηρίζεται στις ευαγγελικές διηγήσεις για τους πειρασμούς που δέχτηκε ο Χριστός από τον Σατανά, τόσο στην έρημο όσο και πάνω στο σταυρό. Αλλάζει μόνο την εικόνα και το περιεχόμενο του πειρασμού. Αφού ο Σατανάς όμως, κατά τη διήγηση του Ματθαίου, υπόσχεται στο Χριστό όλα τα βασίλεια της γης, τι θα πείραζε αν ένας μυθιστοριογράφος βάζει τον Πειραστή να ψιθυρίζει στον Εσταυρωμένο πως άδικα θανατώνεται για έναν αχάριστο κόσμο και ότι θα μπορούσε κι αυτός να ζήσει ως οικογενειάρχης τη συνηθισμένη ζωή όλων των “φιλόζωων” ανθρώπων; Αλλά το ζήτημα δεν βρίσκεται στο περιεχόμενο του πειρασμού, μα μόνο στον τρόπο που παίρνει ο πειρασμός “υπόσταση” και στην απόκρουσή του»⁶³.

Εδώ, λοιπόν, είναι το μέγα θέμα. Γεγονός που γεννά το ερώτημα: θα είχε την ίδια υποδοχή ο *Τελευταίος Πειρασμός* και την ίδια αντιμετώπιση ο Νίκος Καζαντζάκης, εάν ο τελευταίος πειρασμός του Χριστού στον Σταυρό ήταν για παράδειγμα η πλεονεξία; Αμαρτία που κατά Ιωάννη Χρυσόστομο ιεραρχείται πάνω ακόμη και από την πορνεία⁶⁴. Μια πιθανή αρνητική απάντηση -και είμαι πεπεισμένος ότι η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα θα ήταν κατά κανόνα αρνητική-, αναγορεύει αυτόματα σε κεντρικό πρόβλημα της συζήτησής μας τη μη αποδοχή εκ μέρους του θρησκευτικού ηθικισμού της σεξουαλικής

⁶³ Νίκος Α. Ματσούκας, Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, *Πολιτισμός αύρας λεπτής*, σ. 119-120.

⁶⁴ Βλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ερμηνεία εις την προς Εβραίους Επιστολήν*, PG 63, 120γ': «Ειπέ μοι γαρ, πυρέττοντος παντός ουκ έστι χείρων ο τη επιθυμία των χρημάτων, ή των σωμάτων αλούς; Ουχί ακαθαρτότερος τούτων πάντων εστί, πάντα τα αναίσχυντα και ποιών και πάσχων; Τι γαρ αισχρότερον ανδρός χρημάτων ερώντος; Όσα αι εταιριζόμεναι γυναίκες, όσα αι επί της σκηνής ου παραιτούντο ποιείν, τосαύτα ουδέ ούτος· μάλλον δε εκείνας εικός παραιτήσασασθαι ή τούτον. Τι λέγω, ου παραιτείται; Και δουλοπρεπή πράγματα υπομένει, κολακεύων ους ου δει, θρασυνόμενος πάλιν ένθα μη δει, πανταχού ανώματος». Πρβλ., Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εις την προς Τίτον επιστολήν, Ομιλία Γ'*, PG 62, 682: «Ουδέν πλεονεξίας ακαθαρτότερον [...] Ουχί ο πόρνος τοίνυν ακάθαρτος μόνον, αλλά και έτεροι μάλλον, και ο μοιγός ακάθαρτος· ακάθαρτος δε ούτος κακείνος, ου διά την μίξιν [...] αλλά δια την αδικίαν και την πλεονεξίαν».

ερωτικότητας· της κάθε ερωτικότητας. Μόνη ίσως εξαίρεση η ερωτική σχέση κτιστού και ακτίστου, Θεού και ανθρώπων. Άποψη που αγνοεί τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη, ο οποίος με ένταση, αλλά και μοναδική ωραιότητα, τονίζει, πως ο έρωτας, είτε θείος είτε αγγελικός, είτε ανθρώπινος, είτε ψυχικός, είτε φυσικός, ταυτιζόμενος σαφώς με την αγάπη⁶⁵ αποτελεί την «ενωτική» και «συγκρατητική» δύναμη, που κάνει

⁶⁵ «Καίτοι έδοξε τισι των καθ' ημάς ιερολόγων και θεióτερον είναι το του έρωτος όνομα του της αγάπης...Εμοί γαρ δοκούσι οι θεολόγοι κοινόν μεν ηγείσθαι το της αγάπης, και το του έρωτος όνομα...Επί τοις ορθώς των θείων ακροωμένοις επί της αυτής δυνάμεως τάττεται προς των ιερών θεολόγων το της αγάπης και το του έρωτος όνομα κατά τας θείας εκφαντορίας». Βλ. Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, 12, PG 3, 709AB,C. Πρβλ. Μάξιμος Ομολογητής, *Σχόλια εις το περί θείων ονομάτων*, PG 4, 264B-269A. Πρβλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Εις το Άσμα των Ασμάτων* 13, PG 44, 1048C: «Επιτεταμένη γαρ αγάπη ο έρωσ λέγεται». Μεγάλη υπήρξε η προσπάθεια του προτεστάντη θεολόγου, Anders Nygren, *Agape & Eros*, μετάφραση Philip S. Watson, εκδ. SPCK, London 1982, να αποδείξει πως η εκ μέρους των πατέρων χρήση του όρου έρωτας, ομότιμα και συνώνυμα με τον όρο αγάπη, αποτελεί ειδωλολατρική διαστρόφη της αγάπης σε έρωτα και εκτροπή της πατερικής θεολογίας, που αντλεί την ύπαρξή της από την υιοθέτηση του ιδιοτελούς έρωτα των φιλοσοφικών σχημάτων του πλατωνισμού. Για την αναίρεση των επιχειρημάτων του βλ. σχετικά, Ιωάννης Ρωμανίδης, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992, σ. 36-37· π. Γεώργιος Φλορόφσκυ, *Οι βυζαντινοί ασκητικοί και πνευματικοί Πατέρες του έκτου, έβδομου και όγδοου αιώνα*, μετάφραση Παναγιώτης Κ. Πάλλης, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 23-24, 39· Στέλιος Ράμφος, *Φιλόσοφος και θεός έρωσ. Από το Συμπόσιον του Πλάτωνος στους Ύμνους θείων ερώτων του αγίου Συμεών, το επίκλην Νέου θεολόγου*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1999, σ. 128-138. Πρβλ. Βενέδικτος ΙΣΤ΄, *Για τη χριστιανική αγάπη* (Deus Caritas est. Διδαχή 22), μετάφραση π. Αθανάσιος Αρμάος, εκδ. Γραφείον Καλού Τύπου, Αθήνα 2005. Βέβαια, η ίδια άποψη, ως άλλος διηθητικός ιός, άλωσε και τον χώρο της Ορθόδοξης θεολογίας, βλ. ενδεικτικά, Νίκος Γεωργόπουλος, *Η χριστιανική αγάπη και ο άνθρωπος*, *Θεολογία* 39(1968), σ. 645: «Η χριστιανική αγάπη διαφέρει βασικώς πάσης άλλης αγάπης, ως και πάσης μορφής έρωτος. Ο έρωσ πηγάζει από την επιθυμίαν του αγαπώντος να κατέχη το αντικείμενον της αγάπης του. Εν τη χριστιανική αγάπη αντιθέτως ο αγαπών λησμονεί την ιδίαν του ύπαρξιν και στρέφεται ολοκληρωτικώς εις το αγαπόμενον συ»· μοναχός Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Η αίρεσις των Νεορθοδόξων (Ο Νεονικολαϊτισμός του κ. Χρ. Γιανναρά)*, εκδ. Ορθοδόξου Τύπου, Αθήνα χ.η.ε., σ. 20,22: «Ο όρος έρωσ, δεν υπάρχει στην πατερικήν ορολογία στις σχέσεις των ανθρώπων, αλλά μόνον αγάπη, που μετουσιώνεται στο ενδιαφέρον για την οικοδομή, τον αγιασμό και την σωτηρία του αγαπωμένου. Έρωσ είναι φλογερή αγάπη, που αναφέρεται μόνο στον Θεό και δεν έχει καμμία θέση ούτε προ του γάμου, ούτε μέσα στο γάμο [...] Με αυτά θέλω να καταλήξω στο ότι, οι αληθινοί χριστιανοί, δεν αισθάνονται καμμία επιθυμία προγαμιαίων σχέσεων, ούτε και εμπνέονται από ερωτικές διαθέσεις μέσα στο γάμο». Για μια γενικότερη κατανόηση των συγκρουσιακών σχέσεων του έρωτα, με την αγάπη και τον γάμο, στη Δύση, αξίζει κανείς να ξεφυλλίσει το κλασικό βιβλίο του Ντενί Ντε Ρουζμόν, *Ο Έρωσ και η Δύση*, μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, επιμέλεια Ντίνα Σαμοθράκη, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2002. Προκειμένου να γίνει κατανοητό το πνεύμα του βιβλίου παραθέτω ενδεικτικά τέσσερα μικρά αποσπάσματα. Τρία από την αρχή και ένα από το τέλος: «Πολλοί θεολόγοι που ακολουθούν την ρωμαϊκή ή την ελληνική παράδοση μου καταλόγισαν φιλικά ότι αντιπαράτασσω τον Έρωτα στην Αγάπη κατά υπερβολικά αμετάκλητο τρόπο [...] Ωστόσο, έρευνες καινούργιες, από τα 1939 και μετά, ήλθαν να ενισχύσουν τις υποθέσεις μου» (σ. 11), «Αν θέλει να επιζήσει ο πολιτισμός μας, θα πρέπει να επιτελέσει μια μεγάλη επανάσταση· να αναγνωρίσει ότι ο γάμος, από τον οποίο εξαρτάται η κοινωνική του δομή, είναι κάτι σοβαρότερο από τον έρωτα που ο πολιτισμός αυτός καλλιεργεί, και απαιτεί άλλα θεμέλια από έναν γερό πυρετό» (σ. 12), «Η λεγόμενη “χριστιανική” αντίληψη του γάμου είναι στ’ αλήθεια, όπως θεωρούν πολλοί, η αιτία του βασάνου μας, ή αντιθέτως, δεν έχουμε ίσως διακρίνει ότι υπάρχει μία αντίληψη περί έρωτος η οποία καθιστά τον δεσμό αυτό, εξ υπαρχής ανυπόφορο.»(σ. 18), « [...] θα συνιστούσε βαθύτατη παραγνώριση της συνοχής της σκέψης μου να θεωρήσει κανείς ως συμπέρασμα του βιβλίου μου ότι το πάθος οφείλει η δύναται να εξαλειφθεί προκειμένου να βασιλεύει θριαμβεύουσα η Αγάπη [...] Όλη μου η ηθική, και όλη η ερωτική μου στάση, και όλη η πολιτική μου θέση στηρίζονται πράγματι στην αρχή της σύνθεσης των αντιθέτων και στη συλλειτουργία των αντιθέτων πόλων [...] Το ζεύγος είναι το πρωτογενές κοινωνικό κύτταρο, οι συνιστώσες δυνάμεις του οποίου είναι δύο όντα με ίδιον νόμον το καθένα και διαφορετικά, που

τα «υπέρτερα» να προνοούν για τα κατώτερα, τα «ομόστοιχα» να μεταλαμβάνουν τη μεταξύ τους «κοινωνική αλληλουχία», και τέλος τα «υφείμενα» να επιστρέφουν στην αγκαλιά των «κρειπτόνων και υπερκειμένων»⁶⁶.

Σχολιάζοντας τούτο το καταπληκτικό κείμενο του αγίου Διονυσίου, ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, σημειώνει αποκαλυπτικά και καταλυτικά για την κατανόηση των πραγμάτων: «Πρώτον αίτιον του ουρανίου έρωτος ο Θεός εστιν εξηρημένως και αναιτίως· ει γαρ ο έρωσ αυτός εστιν η αγάπη, ως προείρηται, γέγραπται δε, ότι Θεός αγάπη εστί, δήλον ότι πάντων ενοποιός έρωσ ήτοι αγάπη ο Θεός εστιν. Εκείθεν ουν μεταβατικώς πρόεισιν επ' αγγέλους· όθεν και αγγελικόν αυτόν φησίν, ένθα μάλιστα και τον της ενότητος εύροι τις αν έρωτα θείον· ουδέν γαρ ασύμφωνον ή στασιάζον παρ' αυτοίς· είτα μετ' αγγέλους, και νοερόν φησιν έρωτα, τουτέστι παρά θεοσόφοις ανδράσιν, οι εισι της Εκκλησίας· προς ους ο Παύλος φησιν, ίνα το αυτό λέγηται, και τα εξής· και ο Κύριος, *Ίνα ώσιν εν, καθώς και ημείς εν εσμέν*. Και ταύτα μεν περί των εξ αληθείας Χριστιανών· λοιπόν δε και περί πάντων ανθρώπων, εν οίς ο περί φιλίας νόμος· τας δε λογικάς ψυχάς νοεράς προσείπεν εκ του θείου νου προσειπόν αυτάς· ψυχικόν δε εκάλεσεν έρωτα τον των αλόγων, την αισθητικήν φιλίαν, άνουν μέντοι δηλονότι· εκ γαρ της ερωτικής ταύτης δυνάμεως και πτηνά αγεληδόν ίπτανται, ως κύκνοι, και χήνες, και γέρανοι, και κόρακες, και όσα τοιαύτα· και πεζά μέντοι εισί τοιαύτα, έλαφοι, βόες, και τα παραπλήσια· και νηκτά δε εισιν, ως θύννοι, και κέφαλοι, και όσα ομοιότροπα. Και τα μη αγελαία δε προς την των ομοστοίχων σύνοδον ένθεν κινούνται. Φυσικόν δε έρωτά φησι τον των ανύχων και αναισθήτων κατά την εκτικήν επιτηδειότητα, ήτοι της ποιότητος, ερώντων του δημιουργού διά το υπ' αυτού συνεστάναι· κατά ουν την ζωτικήν, ήτοι την φυσικήν κίνησιν, και αυτά επέστραπται προς τον Θεόν»⁶⁷.

Τα πράγματα, όμως, δεν σταματούν εδώ. Αυτή η νέα εικόνα που καλλιτεχνείται από τον Αρεοπαγίτη και σχολιάζεται δυναμικά από τον

επιλέγουν όμως να ενωθούν “ασυγχύτως, αδιαιρέτως και ατρέπτως”, όπως λέγεται για την εν Χριστώ ένωση των δύο φύσεων, ενώ η σύγκρουση Έρωτος και Αγάπης ζωογονεί τις ημέρες τους και τα όνειρά τους» (σ. 500). Ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για το περιεχόμενο του βιβλίου του Ντε Ρουζμόν, καταθέτει ο Στέλιος Ράμφος, στο βιβλίο του *Φιλόσοφος και θείος έρωσ. Από το Συμπόσιον του Πλάτωνος στους Ύμνους θείων ερώτων του αγίου Συμεών, του επίκλην Νέου θεολόγου*, σ. 138-156.

⁶⁶ Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, 15, PG 3, 713AB.

⁶⁷ Μάξιμος Ομολογητής, *Σχόλια εις το περί θείων ονομάτων*, PG 4, 268C-269A.

Μάξιμο, έχει και συνέχεια. Από το σχήμα του «ενιαίου έρωτα», που αποκαλύπτει τον «όντως έρωτα», ο ιερός συγγραφέας περνά, και εν τέλει καταλήγει στον «ολικό έρωτα». Πρόκειται για κίνηση άκρας συνέπειας απέναντι στο θεολογικό ολισμό που αποτέλεσε εξαρχής τη βάση της θεολογίας του, και ο οποίος αποκαλύπτει με τρόπο αφτιασίδωτο πως το ταξίδι, πέρα από αρχή, έχει και τέλος. Ή όπως θα έλεγε ο προφητικός T.S. Eliot, επηρεασμένος πλήρως από τον *Εκκλησιαστή*, «στην αρχή μου είναι το τέλος [...] στο τέλος μου είναι η αρχή»⁶⁸. Και «εν αρχή ην ο Λόγος», ο ίδιος Λόγος που σαρκωμένος πια βρίσκεται και στο τέλος⁶⁹. Ο Χριστός που αποτελεί το μέγα σημείο όπου το άχρονο τέμνεται ενούμενο με το χρόνο, τον τόπο-τρόπο, όπου το κτιστό «καταλήγει» στην αγαθότητα του ακτίστου⁷⁰. Μια κατάληξη σύναξη, όπως και η σύναξη των πολλών ερώτων που προήλθαν από τον ένα, στην πηγή που τους ανέβλυσε, προκειμένου να επιτελεσθεί η αγία ενότητα «εκ ταγαθού μέχρι του των όντων εσχάτου»⁷¹, για χάρη, εξαιτίας και δια του «αγαπητικού έρωτα»⁷².

Συνεπώς και με βάση τα παραπάνω, φαίνεται πως το πρόβλημα δεν βρίσκεται στη λογοτεχνική ελευθερία του Καζαντζάκη, αλλά σε όλους εκείνους που καταργούν την παράδοση στο όνομα της παράδοσης. Ο Καζαντζάκης παρ' όλες τις μεγεθύνσεις, σμικρύνσεις, μετακινήσεις και μεταθέσεις που επιβάλλει στην ιστορία, κυρίως τη βιβλική, μοιάζει να μένει συνεπής στα βιβλικά και πατερικά κείμενα, τα οποία φαίνεται να οδηγούν τη σκέψη του. Μια σκέψη, ένας κόσμος, εντός του οποίου η

⁶⁸ Thomas Stearns Eliot, Τέσσερα Κουαρτέτα, *Τα Ποιήματα 1909-1962* (δίγλωσση έκδοση), μετάφραση Λεάνδρος Κ. Βατάκας, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1994, σ. 315,327. Ο ποιητής και κριτικός Αντώνης Δεκαβάλλες πιστεύει, και όχι αδικώς νομίζω, πως τα τέσσερα κουαρτέτα διαπνέει και γιατί όχι διαμορφώνει η έννοια της ενσάρκωσης, η έννοια «της ενανθρώπισης του Θεού, που άνοιξε τον δρόμο στον άνθρωπο για να υπερβεί τη θνητή χρονικότητά του», Thomas Stearns Eliot: Μια Σύντομη Ανασκόπηση, *Η Λέξη* 43(1985), σ. 224. Βλ. επίσης Στέφανος Μπεκατώρος, Δεν είναι η ποίηση που προέχει. Ένας πρόλογος του μεταφραστή, Τ.Σ. Έλιοτ, *Δεν είναι η ποίηση που προέχει. Δοκίμια για την ποίηση και τους ποιητές*, μετάφραση-σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2003, σ. 17-18. Πρβλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 507: «Έσυρε φωνή θριαμβευτική: - Τετέλεσται! Κι ήταν σα να' λεγε: Όλα αρχίζουν».

⁶⁹ «Και αρχήν πάντων το καλόν, ως ποιητικόν αίτιον, και κινούν τα όλα, και συνέχον τω της οικείας καλλονής έρωτι· και πέρας πάντων, και αγαπητόν, ως τελικόν αίτιον (του καλού γαρ ένεκα πάντα γίνετα)», Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, 7, PG 3, 704A.

⁷⁰ Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, 14, PG 3, 712C-713A.

⁷¹ «Άγε δη και ταύτας πάλιν εις εν συναγαγόντες, είπωμεν, ότι μία τις εστιν απλή δύναμις η αυτοκινητική προς ενωτικήν τινα κράσιν εκ ταγαθού μέχρι του των όντων εσχάτου, και απ' εκείνου πάλιν εξής διά πάντων εις ταγαθόν εξ εαυτής, και δι' εαυτής, και εφ' εαυτής εαυτήν ανακυκλούσα, και εις εαυτήν αεί ταυτώσ ανελιττομένη», Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων* 4, 17, PG 3, 713D.

⁷² Μάξιμος Ομολογητής, *Σχόλια εις το περί θείων ονομάτων*, PG 4, 265C. Για όλα τα παραπάνω βλ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Έρωσ και θάνατος*, σ. 143εξ.

πόρνη δεν είναι μαγαρισμένη -«-Κάτσε να φάμε μαζί, έκαμε η Μαγδαληνή προσταχτικά· σιχαίνεσαι; Φοβάσαι μη μαγαρίσεις, αν φας με μιαν πόρνη;»⁷³-, η φυσιολογική ζωή, ο γάμος, τα παιδιά και ο έρωτας δεν είναι πτώση και αμαρτία, και τέλος η χαρά της ζωής δεν είναι αθεΐα.

Η διαρκής ταλάντωση του Χριστού ανάμεσα στο μοναστήρι και τα Μάγδαλα⁷⁴, ο μετεωρισμός του, δεν είναι μια σύγκρουση ανάμεσα στην αμαρτία και την αγιότητα, αλλά μια πάλη για την εκπλήρωση του σκοπού. Μια πάλη για την ανάληψη του πάθους και του σταυρού, που σώζει τον κόσμο και χαρίζει τη ζωή. Μια πάλη δηλαδή για την αποκατάσταση της χαμένης ενότητας. Διότι σωτηρία χωρίς ενότητα δεν υπάρχει⁷⁵. Και ο Χριστός το μόνο που θέλει είναι να σώσει τη Μαγδαληνή⁷⁶. Μια Μαγδαληνή, η οποία, μέσα στην κοινωνική της ανυποληψία και περιθωριοποίηση, γίνεται συνεχώς υπουργός αποκάλυψης της μεσσιανικότητάς του⁷⁷: «Θάνατο! Έκαμε η Μαγδαληνή και το στήθος της έλιωσε· θάνατο! Μα μπορεί αυτός να πεθάνει, πατέρα; Ο γερο-ραβίνος κοίταξε τη θυγατέρα του, χαμογέλασε πικρά: 'Έτσι λέμε πάντα για τους ανθρώπους που αγαπούμε, μουρμούρισε και σώπασε. – Μα δεν είναι άνθρωπος σαν κι εμάς ο ραβής, δεν είναι! Έκαμε η Μαγδαληνή απελπισμένη· δεν είναι! Δεν είναι! Έλεγε και ξανάλεγε, για να ξορκίσει τον τρόμο της»⁷⁸.

Βέβαια, όλα αυτά είναι γράμματα ψιλά, αγεωγράφητες θάλασσες, για όλους εκείνους που η κατανόηση του έρωτα εξαντλείται στην ταύτισή του με την απόλυτη σεξουαλικοποίηση της ζωής και την εργαλειακή χρήση του σώματος και του προσώπου. Γι αυτό και μια τέτοια «ερωτική» προοπτική, εάν μπορούμε να το πούμε έτσι, βυθίζεται στον ωκεανό του ανέραστου. Έτσι καταλαβαίνει κανείς, γιατί τον Καζαντζάκη χτύπησε με τον ίδιο τρόπο τόσο ο ανέραστος Χριστιανισμός όσο και ο ανέραστος αντι-Χριστιανισμός. «Πολλά γράμματα προς τη σύνταξη της αμερικανικής έκδοσης», σημειώνει ο π. Φιλόθεος Φάρος

⁷³ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 97.

⁷⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 87.

⁷⁵ «Προτού μπω στο μοναστήρι και να ντυθώ το κάτασπρο ράσο, να της ζητήσω συγχώρεση· αλλιώς, δε θα μπορέσω να σωθώ [...] Ευχαριστώ σε, Κύριε, που μ' έφερες εκεί που δεν ήθελα». Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 87.

⁷⁶ Νίκος Α. Ματσούκας, *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, Πολιτισμός αύρας λεπτής*, σ. 121.

⁷⁷ Βλ. σχετικά, Μαρία Χατζηποστόλου, *Το πρόσωπο του Χριστού στο Νίκο Καζαντζάκη*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2014, σ. 91.

⁷⁸ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 381-382.

αναφερόμενος στο περιοδικό Playboy, «γράφονται από κληρικούς ή αναφέρονται σε αυτούς ή έχουν κάποια σχέση με τη θρησκεία· όπως γράμματα που έχουν τον τίτλο “Ήταν ο Ιησούς Playboy;” αφού ερωτεύθηκε την Μαγδαληνή και έτρωγε και έπινε καλά; Αυτό το φαινόμενο είναι πολύ κυρίαρχο στον ελληνικό τύπο που έχει μια έντονη διάθεση να ανακαλύπτει και να προβάλλει ερωτικά σκάνδαλα κληρικών και στοιχεία από την παράδοση και τη ζωή της εκκλησίας που υποτίθεται ότι αποδεικνύουν πως η επιβητορική αντίληψη για τον έρωτα κυριαρχεί και σ’ αυτά. Πρόσφατο παράδειγμα ο “Τελευταίος Πειρασμός” των Καζαντζάκη-Σκορτσέζε, για τον οποίο πολέμησαν η μία την άλλη η κοσμική και η θρησκευτική έκδοση της επιβητορικής αντιλήψεως για τον έρωτα, αφού και οι δύο συμφωνούσαν ότι αν ησθάνετο έρωτα ο Χριστός για τους ανθρώπους που ευρίσκοντο κοντά του, θα έπρεπε να είχε επιβητορική διάθεση γι’ αυτούς. Έτσι, οι μεν ισχυρίζοντο ότι ο Χριστός ησθάνετο έρωτα και άρα ήταν ένας στερεότυπος Playboy και οι άλλοι διακήρυσσαν ότι επειδή είναι βλάσφημος ο ισχυρισμός ότι ο Χριστός ήταν Playboy άρα ο Χριστός δεν ησθάνετο έρωτα για κανένα και κανένας δεν ησθάνετο έρωτα γι’ αυτόν. Ή η Μαγδαληνή ησθάνετο έρωτα για τον Χριστό και επομένως είχε μια πορνική διάθεση γι’ αυτόν ή είχε σχέση πνευματική με αυτόν και επομένως δεν μπορεί να ησθάνετο έρωτα. Φαίνεται όμως ότι για την ορθόδοξη παράδοση δεν υπάρχει τέτοιο δίλημμα γιατί η ορθόδοξη παράδοση έχει μια εντελώς διαφορετική από την επιβητορική αντίληψη για τον έρωτα»⁷⁹.

Με γνώμονα όλα τα παραπάνω, καταλαβαίνει κανείς νομίζω το ασύστατο των κατηγοριών που κατά καιρούς πετάχτηκαν εναντίον του Καζαντζάκη. Κατηγορίες, μάλιστα, οι οποίες προηγήθηκαν της έκδοσης του έργου στην ελληνική γλώσσα και οι οποίες αγνόησαν παντελώς ή ακόμη και δεν υποψιάστηκαν τους λόγους για τους οποίους ο δημιουργός παίρνει την ελευθερία της μετάθεσης των αντικειμένων εντός του φυσικού τοπίου· λόγοι οι οποίοι δίχως άλλο σχετίζονται πλήρως με την πάλη του καλλιτέχνη και τη σκληρή του σύγκρουση με τα πράγματα⁸⁰.

«Ποτέ δεν ακολούθησα με τόσο τρόπο την αιματωμένη πορεία του στο Γολγοθά», σημειώνει ο κρητικός, «ποτέ δεν έζησα με τόση ένταση,

⁷⁹ Φιλόθεος Φάρος, *Έρωτος φύσις*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009, σ. 107-108.

⁸⁰ Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, *Επιστροφή, Μητέρα Θεσσαλονίκη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 48,49.

με τόση κατανόηση κι αγάπη το Βίο και τα Πάθη του Χριστού, όσο τις μέρες και τις νύχτες που έγραφα τον Τελευταίο Πειρασμό. Γράφοντας την εξομολόγηση ετούτη της αγωνίας και της μεγάλης ελπίδας του ανθρώπου ήμουν συγκινημένος τόσο που τα μάτια μου βούρκωναν· δεν είχα νιώσει ποτέ με τόση γλύκα, με τόσο πόνο να πέφτει στάλα στάλα το αίμα του Χριστού στην καρδιά μου»⁸¹.

Οι βιβλικές διηγήσεις στον *Τελευταίο Πειρασμό*

του Νίκου Καζαντζάκη

Χρυσόστομος Α. Σταμούλης

Έκθετο στους ανέμους και στις βροχές, περιβαλλόμενο όμως από τον σεβασμό ολόκληρου του κόσμου, το μνήμα του Νίκου Καζαντζάκη επισκοπούσε, δεκαετίες τώρα, τη γενέτειρα Πόλη του, το Ηράκλειο, όπως ο ίδιος ήθελε!

Προχθές, υπάνθρωποι απίστευτης χυδαιότητας βεβήλωσαν τον τάφο, έσπασαν τον απλό ξύλινο σταυρό, εξάλειψαν το επίγραμμα, χάραξαν την επιτύμβιο στήλη, έκαμαν ό,τι μπορούσαν για να επιδείξουν την αθλιότητά τους, να καταστρέψουν το μνήμα, που είναι πια ένα από τα σύμβολα του Ηρακλείου και πόλος έλξης επισκεπτών από ολόκληρο τον κόσμο.

Εμείς οι τρεις φορείς, το Μουσείο Καζαντζάκη, η Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη και οι Εκδόσεις Καζαντζάκη, που προασφαλίζουμε τον λόγο και τη σκέψη του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα, θλιβόμαστε που στο Μεγάλο Κάστρο ζουν τέτοιοι «άνθρωποι». Θλιβόμαστε βαθύτατα και εξοργισμένοι, κι εμείς όπως και όλοι οι Ηρακλειώτες, ζητάμε από κάθε αρμόδιο φορέα, όχι μόνο την άμεση αποκατάσταση του μνημείου, αλλά και την εφεξής προστασία του.

Ας μην αποδεχθούμε ότι, σημαντικότερη, βαρύτερη από την Οικονομική κρίση, είναι η Κοινωνική εξαθλίωση που ήδη μας έχει μολύνει.

⁸¹ Νίκος Καζαντζάκης, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 11.

Στέλιος Ματζαπετάκης,
Πρόεδρος ΔΣ Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη (Μυρτιά–Κρήτη)
Νίκη Σταύρου,
Διευθύντρια Εκδόσεων Καζαντζάκη (Αθήνα)
Γιώργος Στασινάκης,
Πρόεδρος Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Γενεύη)

Είναι φορές που ο καιρός σε προλαβαίνει. Ένας καιρός τραυματισμένος συχνά από τις αμαρτίες της ιστορίας και τα αντιδημιουργικά έργα των νικημένων από τον πειρασμό ενοίκων της. Βεβαιότητες, γενικευμένες στρογγυλεύσεις, έλλειψη διάθεσης κοινωνίας και μοιράσματος, αδυναμία ορισμού κριτηρίων και απαρχών και εξάπαντος ξεδιάντροπη απόδοση προθέσεων, συνιστούν τα δοκιμασμένα υλικά που δημιουργούν την πανοπλία του κλειστού εαυτού, ο οποίος αδυνατεί να παραδοθεί στο «ανάλαφρο, δροσερό αγεράκι του Θεού»⁸², που φυσά και συνεπαίρνει τις ανοικτές στο θαύμα υπάρξεις.

Ομολογώ, ευθύς εξαρχής, πως δεν θα ασχοληθώ με τη φθορά του φονταμενταλισμού -θηρησκευτικού ή άλλου-, ούτε βεβαίως και με τις βιαιότητές του. Αντίθετα, θα προσπαθήσω την κατάβαση στον πυρήνα της καζαντζακικής γης και τον αιμάτινο διάλογό της με το μυστήριο του Χριστού, όπως αυτός αποκαλύπτεται στο συνολικό του έργο, μας εξόχως στον *Τελευταίο Πειρασμό* του. «Ποτέ δεν ακολούθησα με τόσο τρόπο την αιματωμένη πορεία του στο Γολγοθά», σημειώνει ο κρητικός, «ποτέ δεν έζησα με τόση ένταση, με τόση κατανόηση κι αγάπη το Βίο και τα Πάθη του Χριστού, όσο τις μέρες και τις νύχτες που έγραφα τον *Τελευταίο Πειρασμό*. Γράφοντας την εξομολόγηση ετούτη της αγωνίας και της μεγάλης ελπίδας του ανθρώπου ήμουν συγκινημένος τόσο που τα μάτια μου βούρκωναν· δεν είχα νιώσει ποτέ με τόση γλύκα, με τόσο πόνο να πέφτει στάλα στάλα το αίμα του Χριστού στην καρδιά μου»⁸³.

Ακόμη, οφείλω να σημειώσω, πως δεν θα επιδοθώ σε λεπτομερή καταγραφή των βιβλικών διηγήσεων που συναντιούνται στον *Τελευταίο Πειρασμό*. Αυτό θα απαιτούσε άλλο χρόνο και άλλες διαδικασίες. Εκείνο

⁸² Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2010, σ. 13.

⁸³ Ν. Καζαντζάκη, Πρόλογος, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 11.

που στην προκειμένη περίπτωση με ενδιαφέρει, είναι η εισχώρηση, όσο αυτό είναι δυνατόν, στην καρδιά της σκέψης του. Στο οντολογικό γιατί του *Τελευταίου Πειρασμού*, που αποκαλύπτει την εναρκτήρια διάθεση του συγγραφέα και μαζί τα αποτελέσματα της τελικής αναμέτρησής του με τα βιβλικά κείμενα.

Ξεκινώ, λοιπόν, με την ακροτελεύτια παρατήρησή του στον *Πρόλόγο* του στον *Τελευταίο Πειρασμό*, που προοδοποιεί τα πράγματα και δείχνει εξαρχής και με τρόπο αρκούντως καθαρό τις δικές του προθέσεις. «Το βιβλίο τούτο», σημειώνει, «δεν είναι βιογραφία, είναι εξομολόγηση του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Δημοσιεύοντάς το έκαμα το χρέος μου· το χρέος ενός ανθρώπου που πολύ αγωνίστηκε, πολύ πικράθηκε στη ζωή του και πολύ έλπισε». Και καταλήγει: «Είμαι βέβαιος πως κάθε λεύτερος άνθρωπος που θα διαβάσει το βιβλίο ετούτο, το γεμάτο αγάπη, θ' αγαπήσει περισσότερο παρά ποτέ, καλύτερα παρά ποτέ, το Χριστό»⁸⁴.

Μια τέτοια, βέβαια, παρατήρηση σε καμία περίπτωση δεν θέτει εν αμφιβόλω την παραδοχή της γνώσης της βιβλικής παράδοσης εκ μέρους του Καζαντζάκη. Η σύγχρονη έρευνα με ενάργεια έχει αποδείξει ότι ο Κρητικός «είναι εκπρόσωπος του βιβλικού πνεύματος»⁸⁵. «Αναζητητής μέχρι θανάτου της αλήθειας του Θεού και του ανθρώπου, ο αμφιλεγόμενος για πολλούς δημιουργός», παρατηρεί ο βιβλικός θεολόγος Κωνσταντίνος Μπελέζος, «προκαλούνταν κι εμπνέονταν ταυτόχρονα από την αμεσότητα και την ποιητική της Βίβλου, ταυτιζόταν με τους πρωταγωνιστές της, μετέφερε τις λέξεις και τις ιδέες της στο δικό του κώδικα, έπλαθε νέες ιστορίες, συμπλήρωνε τις παλαιές, αγωνιζόταν να δώσει υπαρκτική και λογοτεχνική υπόσταση στους χαρακτήρες της, να αναμετρηθεί απέναντί της, εν τέλει, με τον εαυτό του»⁸⁶.

Μια αναμέτρηση με διάθεση να μετατοπίσει, ως άλλος Δομήνικος Θεοτοκόπουλος τα πράγματα εντός του χώρου, προκειμένου να δημιουργήσει μια νέα ευαισθησία, μια νέα πρόσκληση-πρόκληση για τον

⁸⁴ Ν. Καζαντζάκη, *Πρόλογος, Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 12.

⁸⁵ Ν. Ματσούκα, Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, *Πολιτισμός άβρας λεπτής*, εκδ. «Το Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2000, σ. 137.

⁸⁶ Κ.Ι. Μπελέζος, Νίκος Καζαντζάκης. Ερμηνευτής της Αγίας Γραφής και του καιρού του (με βάση κυρίως το έργο του Ό Χριστός Ξανασταυρώνεται), *Ε.Ε.Θ.Σ.Α.* 44 (2009), σ. 379.

άνθρωπο⁸⁷. Γεγονός που εξηγεί με σαφήνεια πως η καταρχήν στήριξή του στις ευαγγελικές διηγήσεις⁸⁸ -και ο Καζαντζάκης κολυμπάει συνεχώς και δροσίζεται μέσα στο άγιο κείμενο⁸⁹-, δεν καταργεί, δεν αναιρεί την ελευθερία που ως καλλιτέχνης παίρνει απέναντι στα πράγματα. Και είναι ίσως αυτή η ελευθερία που του επιτρέπει διά της μεθοδευμένης αποδόμησης την επανακατάκτηση της αρχικής δομής που συμπαραλιάστηκε μέσα στο χρόνο από την βία της εξουσιαστικότητας και τη σταδιακή μετακίνηση της Εκκλησίας στους χώρους της συστημικής θρησκείας και των συμπαρομαρτούντων της.

Θα έλεγα, λοιπόν, χωρίς περιστροφές και μασήματα του λόγου, πως η προσπάθεια του κρητικού, με όλα τα «πειράγματα» στις βιβλικές διηγήσεις, όλες τις αφαιρέσεις, τις προσθήκες και τις μετακινήσεις, δεν στοχεύει στη διόρθωση και συμπλήρωση του σχεδίου του Θεού. Σχολιάζει με περισσή ένταση τη σχέση των δύο Διαθηκών, θέτει υπό αμφισβήτηση την αντικειμενικότητα της καταγραφής από τους βιβλικούς συγγραφείς της ζωής του Χριστού, δεν χωρά καμιά αμφιβολία, και τέλος δαιμονίζεται με την αδυναμία τους όσο και την αδυναμία του «χοντρού λαού» να κατανοήσει το διπλό νόημα των γραφών, το φανερό και το κρυφό⁹⁰. Να κατανοήσει σε κάθε περίπτωση τις «εφτά πατωμασιές νοήματα» που «έχει ο λόγος του Θεού»⁹¹.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, σκοπός του δεν είναι η παραμονή στην αποδόμηση, αλλά η δημιουργία της νέας εικόνας, το πλάτεμα της Εκκλησίας προκειμένου να χωρέσουν και τα αχώρετα. Γράφει σχετικά: «Τι έκαμε λέει; Ο νόμος του Μωυσή; Πάει αυτός, γερο-Ζεβεδάιο, πάει περίπατο· τώρα έχουμε το νόμο του Γιου του ανθρώπου, κατάλαβες; Όλοι αδέρφια! Πλάτυνε η καρδιά μας, πλάτυνε μαζί μας και ο νόμος, αγκαλιάζει τώρα όλους τους ανθρώπους· όλη η γης, Γη της Επαγγελίας! Πάνε τα σύνορα! [...] Ο κόσμος ετούτος πρέπει έρριζα να ξεπατωθεί, να φυτευτεί καινούργιος, ο Νόμος ο παλιός να γκρεμιστεί, κι εγώ θα τον

⁸⁷ «Κανενός είδους μάθηση, γεωγραφία, ιστορία ή όποια άλλη επιστήμη και τεχνολογία, δεν είναι ποτέ δυνατό να πείσουν τον καλλιτέχνη, να δει σαν ένα αδιάφορο φαινόμενο, που το πολύ-πολύ και μόνο μας αγγίζει στις εξωτερικές μας ανάγκες, το αντικείμενό του. Πρώτα-πρώτα ούτε καν παραδέχεται ότι το αντικείμενό του, μπορεί να είναι άσχετο εντελώς προς το υποκείμενο. Εκφράζεται πάντα εν ονόματι μιας βαθύτερης ψυχικής σχέσης του υποκειμένου με το αντικείμενο, εν ονόματι ενός γάμου των δυο», Ν.Γ.Πεντζίκη, Θεσσαλονίκη και ζωή, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 56.

⁸⁸ Ν. Ματσούκα, Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, *Πολιτισμός αύρας λεπτής*, σ. 119.

⁸⁹ «άρχισε πάλι [...] να κολυμπάει και να δροσίζεται μέσα στο άγιο κείμενο. Ξέχασε μονομιάς ποια ρωτήματα τον τυραννούσαν, δεν είχε πια ρωτήματα ο νους του, ξεχειλίξε η καρδιά του απάντηση», *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2007, σ. 151.

⁹⁰ Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 152.

⁹¹ Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 355.

γκρεμίσω· καινούριος Νόμος να χαραχτεί απάνω στις πλάκες της καρδιάς, κι εγώ θα τον χαράξω. Θα φαρδύνω το Νόμο να χωρέσουν οχτροί και φίλοι, Ιουδαίοι κι ειδωλολάτρες, κι οι δέκα εντολές ν' ανθίσουν!»⁹².

Στην καρδιά του φωλιάζει η αποκατάσταση των πάντων, αυτή η «ιδιοτροπία», άλλως θεολογούμενο, που ζει ως μια υπάρχουσα εξαίρεση εντός της Ορθόδοξης παράδοσης. Μια αίσθηση και μια αναπνοή, η οποία δεν μπορεί να καταλάβει ότι ο Θεός της αγάπης θα επιτρέψει τον χαμό έστω και ενός από τα κτίσματά του· ούτε και αυτού του ίδιου του διαβόλου. «Φούχτωσε ό γέρος τα γένια του», σημειώνει, «έπεσε σε συλλογή· κοίταζε τον Ιησού αποκορφής. – Κι ο Θεός κι ο Διάβολος; ρώτησε τέλος, σιγά, μην τον ακούσουν οι αόρατες δυνάμεις. Ο Ιησούς τρόμαξε· ποτέ του δεν αναρωτήθηκε αν το έλεος του Θεού είναι τόσο μεγάλο, που μια μέρα θα συχωρέσει και τον Εωσφόρο και θα τον δεχτεί κι αυτόν στη βασιλεία των ουρανών»⁹³. Και αλλού: «Εγώ χαράζω στις καινούργιες καρδιές τον καινούριο Νόμο κι' εγώ είμαι η καινούρια Ελπίδα! Πλαταίνω την αγάπη· ανοίγω και τις τέσσερεις μεγάλες πόρτες του Θεού, την Ανατολή, τη Δύση, το Βορρά και το Νότο, να μπουν όλα τα έθνη· δεν είναι Οβριακή ο κόρφος του Θεού, χωράει όλον τον κόσμο ολόλο! Δεν είναι Ισραηλίτης ο Θεός· είναι Πνέμα αθάνατο!»⁹⁴.

Ως εκ τούτου, εάν καταδικαστεί ο Καζαντζάκης, όπως κάποιοι ζήτησαν στο παρελθόν -κάποιοι το ζητούν και σήμερα-, μαζί του πρέπει να καταδικαστεί και ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής και όλοι όσοι συντάσσονται με την ελπίδα ότι ο Θεός θα υπερβεί τα δημιουργημένα από τον άνθρωπο σχήματα και θα σώσει μέσα στην ερωτική του ύπαρξη όλους αυτούς που θέλουν να σωθούν. Η ποιητική παρέμβαση του Καζαντζάκη σχετίζεται, λοιπόν, με μια ευχή, ο Θεός να σπάσει τα όρια στα οποία τον φυλακίζει η ανθρώπινη κατασκευή -η οποιαδήποτε ανθρώπινη κατασκευή-, θεολογική ή άλλη και να διατρέξει την ιστορία όπως αυτός ξέρει και όπως αυτός μπορεί. Έτσι ώστε να σταματήσει η κυριαρχία της αποσπασματικότητας και του κομματιάσματος, να θεραπευθεί η «διχοτόμηση» του ανθρώπου από τον Θεό⁹⁵ και να σωθεί ο άνθρωπος.

⁹² Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 343 και 373.

⁹³ Ν. Καζαντζάκη, *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1970, σ. 233. Βλ. σχετικά Ν.Α. Ματσούκα, *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη, Πολιτισμός αύρας λεπτής*, σ. 114-115.

⁹⁴ Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 379.

⁹⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχής και αναστάσεως*, PG 46, 104C.

«Έτσι», σημειώνει, «φαντάζομαι το θυρωρό του αληθινού παράδεισου, πρόσχαρο, καλόκαρδο, μ' ένα γιασεμί στο αυτί του, ν' απλώνει το χέρι, να του δίνεις ένα μικρό μπαξίσι και να σου ανοίγει την πόρτα. Και να 'ναι και μέρες, μια ή δυο φορές τη βδομάδα, που να μπορούν κι οι φτωχοί –οι κακούργοι, οι ψεύτες, οι άτιμοι, οι τσιγκούνηδες– να μπαίνουν μέσα δίχως πλερωμή. “Αποκατάσταση των πάντων”, όπως έλεγε ο τρυφερός και σπλαχνικός (πολύ πιο σπλαχνικός από το Θεό του) ποιητής Γρηγόριος ό Ναζιανζηνός»⁹⁶. Ιδού, λοιπόν, ο οντολογικός του πυρήνας. Ο υπεύθυνος ακόμη και για εκφράσεις εύκολα παρεξηγήσιμες, όπως αυτή που σώζει η Ελένη Καζαντζάκη στον δικό της *Ασυμβίβαστο* και έχει τροφοδοτήσει συζητήσεις επί συζητήσεων: «Παραβολές, που δεν ήταν δυνατόν ο Ιησούς να αφήσει όπως τις αναφέρουν τα Ευαγγέλια, τις συμπλήρωσα και τους έδωκα το υψηλό και σπλαχνικό τέλος που ταιριάζει στην καρδιά του Ιησού»⁹⁷.

Παράδειγμα μιας τέτοιας προσπάθειας υπερέκτασης της αγάπης που παραδίνεται στο «θέλω», ίσως το καλύτερο, συνιστά δίχως δεύτερη κουβέντα η εκ μέρους του αναδημιουργία της παραβολής των δέκα παρθένων, των απροετοίμαστων αλλά πεινασμένων για Χριστό Παρθένων⁹⁸. Γράφει σχετικά: «Ο Ιησούς σταμάτησε· σβάρνισε πάλι γύρα του το γερο-προεστό, τους καλεσμένους, τις τίμιες νοικοκυράδες, τις παρθένες με τ' αναμμένα λυχνάρια και χαμογελούσε.

– Και τότε...; έκαμε ο Ναθαναήλ, που άκουγε με ανοιχτό το στόμα και το αγαθό νωθρό μυαλό του είχε αρχίσει να κουνιέται· και τότε, ραβή, τί απέγινε;

– Τί θά 'κανες εσύ, Ναθαναήλ, αν ήσουν γαμπρός; τον ρώτησε ο Ιησούς και στήλωσε απάνω του τα μεγάλα μαυλιστικά μάτια. Ο Ναθαναήλ σώπαινε· δεν ξεκαθάριζε ακόμα καλά καλά στο νου του τί θα 'κανε· πότε έλεγε να τις διώξει, έκλεισε μαθές η πόρτα, αυτό ορίζει ο Νόμος· και πότε πάλι τις λυπόταν κι έκανε να τους ανοίξει...

– Τί θα 'κανες εσύ, Ναθαναήλ, αν ήσουν γαμπρός; ξαναρώτησε ο Ιησούς και τα μάτια του χάδευαν, αργά, επίμονα, παρακλητικά, το απονήρευτο αγαθό πρόσωπο του τσαγκάρη.

– Θ' άνοιγα... αποκρίθηκε με χαμηλή φωνή, μην τον ακούσει ο γερο-προεστός. Δεν μπορούσε πια ν' αντισταθεί στα μάτια του γιου της Μαρίας.

– Χαρά σε σένα, σύντροφε Ναθαναήλ, έκαμε χαρούμενος ο Ιησούς και του άπλωσε το χέρι, σα να τον βλογούσε· την ώρα ετούτη εμπήκες, ζωντανός, στην Παράδεισο. Το ίδιο έκαμε κι ο γαμπρός· φώναξε τους δούλους:

⁹⁶ Ν. Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας. Ισπανία*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2002, σ. 110.

⁹⁷ Ε. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης, ο ασυμβίβαστος*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1977, σ. 591.

⁹⁸ *Μτ.* 22, 1-14.

– Ανοίχτε την πόρτα· γάμος είναι ετούτος, όλοι να φάνε, να πιούν, να χαρούνε· ας μπουν οι μωρές παρθένες!»⁹⁹.

Είναι σαφές, λοιπόν, και με βάση ετούτες τις κειμενικές «παραποιήσεις» γιατί ο κρητικός κατηγορήθηκε για αθεΐα. Ωστόσο, οφείλω να σημειώσω, πως εάν ο Καζαντζάκης προκρίνει κάποια αθεΐα, αυτή είναι η αθεΐα της φιλανθρωπίας, που συγκρούεται ανηλεώς με τον ηθικισμό και τα προτάγματά του. Μια αθεΐα η οποία όχι απλά και μόνον «διορθώνει» τις γραφές, αλλά που φτάνει μέχρι και του σημείου να θέλει να σώσει τον Θεό, ποιώντας τους ανθρώπους *salvatores Dei*. Βέβαια, σώζω τον Θεό, στην προκειμένη περίπτωση, σημαίνει τον αναγνωρίζω ως τέτοιο που είναι. Και ως τέτοιος που είναι και μόνο ως τέτοιος, δηλαδή ως Θεάνθρωπος, με σώζει¹⁰⁰.

Θα ήθελα, όμως, εδώ να προχωρήσω σε μια αναλυτικότερη παρουσίαση της πατερικής θεολογίας για το θέμα, η οποία μπορεί να διαλευκάνει τα πράγματα και να δείξει με καλύτερο τρόπο την αγωνία του Καζαντζάκη, η οποία δεν είναι μοναχική, ούτε ανεργάτιστη. Είναι σαφές, λοιπόν, πως η πατερική θεολογία, παρόλες τις «κανονικές» νομιμότητές της, δεν αποδέχτηκε σχεδόν ποτέ ρητά -και όταν το έκανε τις περισσότερες φορές οι λόγοι ήταν ποιμαντικοί και παιδαγωγικοί- την άποψη πως εν τέλει θα υπάρξουν δημιουργημένες από τον Θεό υπάρξεις, που θα επιστρέψουν στην απόλυτη ανυπαρξία, στην απόλυτη αμεθεξία του αγαθού. Κλασικότερη όλων -πέραν της γνωστής ιστορίας της *αποκατάστασης των πάντων*, που με διαφορετικό τρόπο υποστήριξαν ο Ωριγένης, ο Γρηγόριος Νύσσης¹⁰¹ και ο Μάξιμος Ομολογητής¹⁰²- η άποψη του αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, πως στην αγαθότητα του Θεού μετέχει, εξαιτίας της συνάντησης της «αφόρητης» φιλανθρωπίας του

⁹⁹ Ν. Καζαντζάκη, *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, σ. 218.

¹⁰⁰ Βλ. σχετικά, Χ.Α. Σταμούλης, *Έρωσ και θάνατος. Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης*, σ. 381εξ.

¹⁰¹ «ούτω και της κακίας τω ακοιμήτω πυρί δαπανωμένης, ανάγκη πάσα και την ενωθείσαν αυτή ψυχήν εν τω πυρί είναι, ως αν το κατεσπαρμένον νόθον και υλώδες, και κίβδηλον απαναλωθή τω αιωνίω πυρί δαπανώμενον», Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχής και αναστάσεως*, PG 46, 100Α/

¹⁰² «Τρεις αποκαταστάσεις οίδεν η Εκκλησία. Μίαν με την εκάστου κατά τον αρετής λόγον. εν η αποκαθίσταται, τον επ' αυτών λόγον της αρετής εκπληρώσας. Δευτέραν δε, την της όλης φύσεως εν τη αναστάσει. Την εις αφθαρσίαν και αθανασίαν αποκατάστασιν. Τρίτην δε η και μάλιστα κατακέχρηται εν τοις εαυτού λόγοις ο Νύσσης Γρηγόριος, έστιν αυτή, η των ψυχικών δυνάμεων τη αμαρτία υποπεσουσών, εις όπερ εκτίσθησαν πάλιν αποκατάστασιν. Δει γαρ, ώσπερ την όλην φύσιν εν τη αναστάσει της σαρκός αφθαρσίαν χρόνω ελπιζομένω απολαβείν. ούτω και τας παρατραπείσας της ψυχής δυνάμεις, τη παρατάσσει των αιώνων αποβαλείν τας εντεθείσας αυτή της κακίας μνήμας. και περάσασαν τους πάντας αιώνας, και μη ευρίσκουσαν στάσιν, εις τον Θεόν ελθείν τον μη έχοντα πέρας. Και ούτως τη επιγνώσει ου τη μεθέξει των αγαθών απολαβείν τας δυνάμεις, και εις το αρχαίον αποκαταστήναι και δειχθήναι τον δημιουργόν αναίτιον της αμαρτίας», Μαξιμου Ομολογητού, *Πεύσεις και αποκρίσεις και ερωτήσεις*, PG 90, 796ΑC. Πρβλ. Ν.Α. Ματσούκα, *Δογματική ΚΑΙ Συμβολική Θεολογία* Γ. Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη1997, σ. 312εξ.

δημιουργού με την επιθυμία του κτίσματος για ζωή, και έστω και με τη μορφή ελαχίστης τάξεως, τόσο ο ακόλαστος άνθρωπος, όσο και ο της χειρίστης ζωής εφιέμενος. Γράφει σχετικά, «Και αυτός ο της χειρίστης ζωής εφιέμενος, ως όλως ζωής εφιέμενος, και της αρίστης αυτό δοκούσης, κατ' αυτό το εφίεσθαι, και ζωής εφίεσθαι, και προς αρίστην ζωήν αποσκοπείν, μετέχει ταγαθού»¹⁰³. Στα πλαίσια μιας τέτοιας αποκαλυπτικής διαδικασίας, όλα τα όντα ανεξαιρέτως, αλλά ακόμη και αυτό το «μη ον», μετέχουν στο καλό και στο αγαθό. Και τούτο διότι κατά Διονύσιο το «μη ον» δεν ταυτίζεται με το κακό, το οποίο είναι «ανυπόστατο» και «ανύπαρκτο»,¹⁰⁴ δηλαδή πέρα ακόμη και από αυτό το μη ον, αλλά αποτελεί «πραγματικότητα» που «ανακαλύπτεται» και «αποκαλύπτεται» ως καλό και αγαθό, «όταν εν Θεώ κατά την πάντων αφαιρέσιν υπερουσίως υμνείται».¹⁰⁵ Δηλαδή, το «μη ον», υπάρχοντας μέσα στο αγαθό γίνεται ον, ενώ το κακό ως παντελής ανυπαρξία δεν έχει καμιά δυνατότητα μετοχής στο αγαθό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας διάκρισης αποτελεί η περίπτωση του ακόλαστου ανθρώπου, ο οποίος, αν και στερείται του αγαθού, εξαιτίας της άλογης επιθυμίας του και βρίσκεται σε μια κατάσταση ανυπαρξίας, κατά την οποία απουσιάζει η επιθυμία των όντων, εντούτοις μετέχει στο αγαθό «κατ' αυτό το της ενώσεως και φιλίας αμυδρόν απήχημα».¹⁰⁶ Η μετοχή του, βέβαια, αυτή, δεν αποτελεί προσωπική του κατάκτηση, αλλά θέλημα του τριαδικού Θεού, θέλημα του υπερβάλλοντος μεγέθους του αγαθού, δηλαδή έκρηξη άκρας φιλανθρωπίας του δημιουργού προς το δημιούργημα, ο οποίος ακόμη και στα «εστερημένα», αλλά και στα «μαχόμενα» την ύπαρξή του, παρέχει τη δύναμη για να μπορέσουν να μετάσχουν στην αυτοαγαθότητά του.¹⁰⁷ Ο ακόλαστος ουσιαστικά, όπως και ο «της χειρίστης ζωής εφιέμενος», δεν βρίσκονται έξω από τη χάρη του Θεού.¹⁰⁸ Ακόμη και αυτή η επιθυμία για ζωή, αυτή που σε αυτούς φαίνεται

¹⁰³ *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, PG 3, 720C. Για περισσότερα βλ., στα βιβλία μου, *Έρωσ και θάνατος. Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2009, σ. 263-264· *Κάλλος το άγιον. Προλεγόμενα στη φιλόκαλη αισθητική της Ορθοδοξίας*, σ. 154-156.

¹⁰⁴ *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 31, PG 3, 809D.

¹⁰⁵ *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 7, PG 3, 704 A: «Τολμήσει δε και τούτο ειπείν ο λόγος, ότι και το μη ον μετέχει του καλού και αγαθού, τότε γάρ και αυτό καλόν και αγαθόν, όταν εν Θεώ κατά την πάντων αφαιρέσιν υπερουσίως ύμνηται». Πρβλ. *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 18-19, PG 3, 713D-716D: «Καίτοι φαίη τις· Ει πάσιν εστί το καλόν και αγαθόν εραστόν και εφετόν και αγαπητόν (εφίεται γαρ αυτού και το μη ον, ως είρηται, και φιλονεικεί πως εν εαυτώ είναι· και αυτό εστί το ειδοποιόν και των ανειδέων, και επ' αυτού και το μη ον υπερουσίως λέγεται και έστι)...Και ει τα όντα πάντα εκ ταγαθού, και ταγαθόν επέκεινα των όντων, έστι μεν ταγαθό και το μη ον, ον· το δε κακόν ούτε ον εστιν».

¹⁰⁶ *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, PG 3, 720BC και *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 19, PG 3, 717 A: «...αλλ' ως από μιας αρχής, και ενός έκγονον αιτίου, κοινωνία, και ενότητι, και φιλία χαίρει». Πρβλ. Κ. Γαρίτση, *Όρασις Αοράτου* σ. 117-119· Σ. Τριαντάρη-Μαρά, *Η έννοια του κάλλους στο Διονύσιο Αρεοπαγίτη*, σ. 58εξ.

¹⁰⁷ Βλ. *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, PG 3, 720B.

¹⁰⁸ «Και αυτός ο της χειρίστης ζωής εφιέμενος, ως όλως ζωής εφιέμενος, και της αρίστης αυτό δοκούσης, κατ' αυτό το εφίεσθαι, και ζωής εφίεσθαι, και προς αρίστην ζωήν αποσκοπείν, μετέχει ταγαθού.», *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, PG 3, 720C.

άριστη, εξάπαντος δεν είναι, τους δίνει τη δυνατότητα μετοχής στο αγαθό. Ο ακόλαστος και ο κάθε μορφής ακόλαστος, μοιάζει με τον ασθενή, τον οποίο η ασθένειά του τον έχει απομακρύνει από την τάξη, «νόσος έλλειψις εστι τάξεως», σημειώνει ο Αρεοπαγίτης. Βέβαια, αυτή η απουσία τάξεως δεν είναι παντελής, ολοκληρωτική, διότι η απουσία όλης της τάξεως θα σήμαινε αμέσως την απώλεια της υποστάσεως και αυτής της ίδιας της ασθένειας. Αντίθετα, η ασθένεια μένει και υπάρχει, έχοντας ως «ουσία» της, την ελάχιστη τάξη.¹⁰⁹

Εξάθαρα πράγματα λοιπόν· για τον Αρεοπαγίτη άλλο πράγμα το «αμυδρόν του απηγήματος», η «ελάχιστη τάξις», η παρουσία «ήττονος αγαθού» και άλλο πράγμα το «ανυπόστατον».¹¹⁰ Στην πρώτη περίπτωση το ον υφίσταται ακόμη και ως ελάχιστη ύπαρξη, ενώ στη δεύτερη το κακό είναι ολοκληρωτικά ανύπαρκτο. Ο Θεός δεν δημιούργησε το κακό, παρά μόνον το αγαθό. Έτσι, αυτό που ο Θεός δεν γνώρισε ποτέ, δεν υπάρχει, «ουκ εστι». Ενώ, αυτό που γνωρίστηκε από τον Θεό, το δημιούργημα, αυτό που «μετείληφε του είναι», αυτό που γνώρισε τον Θεό έστω και για μια στιγμή, δεν χάνεται εντελώς ποτέ. Ο τρόπος και ο βαθμός, βέβαια, μετοχής του στο είναι, σχετίζεται και προσδιορίζεται από το βαθμό της ελευθερίας του. Έτσι, μπορεί να υπάρχει και να διακρατείται στο αγαθό είτε ολοκληρωτικά, «το όλως είναι» είτε ακόμη και ως «μη ον».

Με άλλα και απλούστερα λόγια, η φιλανθρωπία της ορθόδοξης θεολογίας, όπως φανερώνεται από τον άγιο Διονύσιο, μακριά από ηθικισμούς και πουριτανισμούς, οδηγεί σε θέσεις άκρως εντυπωσιακές, άκρως σημαντικές για την αυτοσυνειδησία του εκκλησιαστικού σώματος.¹¹¹ Ο άνθρωπος, ακόμη και ο αμαρτωλός, ο ασθενής, αυτός που οδεύει στα έσχατα σημάδια της υπάρξεως, δεν είναι ποτέ έξω από την αγάπη του Θεού, έξω από την δυνατότητα κάλλυνσης, που το υπερούσιον καλόν κάλλος συνεχώς παρέχει. Ο Θεός δεν γνώρισε στον άνθρωπο το καλό, αλλά ο ίδιος γνωρίστηκε σ' αυτόν ως καλός, ως πρόσωπο, και με τον τρόπο αυτό τον κάλεσε και αυτόν να τον γνωρίσει. Το κακό δεν το γνώρισε ποτέ. Η δημιουργία ερχόμενη «εκ του μη όντος εις το είναι», δεν έρχεται από το κακό στο καλό. Το ίδιο και όταν το ον κινείται στο μη ον δεν επιστρέφει στο κακό, αλλά στην ελάχιστη ύπαρξη,

¹⁰⁹ Βλ. *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, PG 3, 720C.

¹¹⁰ *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, PG 3, 720CD:

¹¹¹ Έσχατη μορφή φιλανθρωπίας συνιστά για τον Διονύσιο η σάρκωση του Λόγου. Γράφει σχετικά: «...φιλάνθρωπον δε διαφερόντως, ότι τοις καθ' ημάς προς αληθείαν ολικώς εν μια των αυτής υποστάσεων εκοινώνησεν, ανακαλουμένη προς εαυτήν και ανατιθείσα την ανθρωπίνην εσχατιάν».

στο αμυδρό απήχημα της ενώσεως και της φιλίας με τον Θεό.¹¹² Το κακό δεν υφίσταται.¹¹³

Με βάση τα παραπάνω και επιστρέφοντας στον δημιουργό του *Τελευταίου Πειρασμού*, μπορώ με μεγαλύτερη ασφάλεια τώρα να πω, πως ο Καζαντζάκης, καθώς φαίνεται, δεν έχει σκοπό του μήτε μια καινούργια Παλαιά Διαθήκη, μήτε μια καινούργια Καινή Διαθήκη. Κυριεύεται όμως από τον πειρασμό της αποκάλυψης της δικιάς του Αγίας Γραφής. «Μερικοί με λεν αιρετικό, ας με λένε· έχω εγώ τη δικιά μου Άγια Γραφή· αυτή λέει ό, τι η άλλη ξέχασε ή δεν τόλμησε να πει»¹¹⁴. Αγωνιώδης προσπάθειά του, «να ξανασαρκώσει την ουσία του Χριστού, αναμερίζοντας τις σκουριές, τις ψευτιές και τις μικρότητες, που τον φόρτωσαν και τον παραμόρφωσαν όλες οι εκκλησίες και όλοι οι ρασοφόροι της χριστιανοσύνης...»¹¹⁵. Και τούτο χωρίς να θέτει εν αμφιβόλω το μυστήριο της Θεοπνευστίας της Βίβλου. «Ο ιδρώτας έτρεχε κρουνός από το μέτωπο του Ματθαίου. “Δε γράφω! Δε γράφω!” φώναζε, και το χέρι του έτρεχε κι έγραφε.

Άκουσε ο Ιησούς μέσα στον ύπνο του τον αγώνα του Ματθαίου», σημειώνει, «άνοιξε τα μάτια· κάτω από το λυχνάρι τον είδε να σκύβει αγκομαχώντας κι έτρεχε αγριεμένο το καλέμι απάνω από το χαρτί, κι έτριζε να σπάσει.

-Ματθαίο αδερφέ μου, του μίλησε σιγά, γιατί μουγκρίζεις; Ποιος είναι από πάνω σου;

-Ραβή μου, αποκρίθηκε αυτός και το καλέμι του έτρεχε, μη με ρωτάς, βιάζομαι· κοιμήσου.

«Θα ’ναι ο Θεός από πάνω του», ψυχανεμίστηκε ο Ιησούς κι έκλεισε τα μάτια, να μην ταραξεί την άγια κατοχή»¹¹⁶.

Γι αυτό και η κίνηση του, η εκ μέρους του περιδιάβαση της βιβλικής ιστορίας εντός του *Τελευταίου Πειρασμού* είναι κυκλική. Ξεκινά από την απόλυτη αποδόμηση προκειμένου να φτάσει στη νέα δομή. Ενδεικτικά θα μπορούσα να αναφέρω τη στάση του απέναντι στους

¹¹² Γνώση και φιλία εξάπαντος συνδέονται στενά στη βιβλική παράδοση, βλ. *Ιω.* 15,15: «ουκέτι λέγω ημάς δούλους, ότι ο δούλος ουκ οίδεν τι ποιεί αυτού ο κύριος· υμάς δε ειρηκα φίλους, ότι πάντα α ήκουσα παρά του πατρός μου εγνώρισα υμίν».

¹¹³ Βλ. *Περί Θείων Ονομάτων* 4, 20, *PG* 3, 720CD.

¹¹⁴ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στο Γκρέκο*, εκδ. Καζαντζάκης, Αθήνα 2009, σ. 250.

¹¹⁵ Ε. Καζαντζάκης, *Νίκος Καζαντζάκης, ο ασυμβίβαστος*, σ. 591.

¹¹⁶ Ν. Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 356.

μαθητές, οι οποίοι σκιαγραφούνται με τα μελανότερα χρώματα. Ουσιαστικά τους εμφανίζει παραδομένους στη γοητεία της θρησκευτικότητας, που είναι άδεια από αγάπη και έρωτα, κενή από πλησίον και αγία ευαισθησία. Διακόνους μιας «αγίας» ανταπόδοσης, που γεννιέται μέσα από το πρόσωπο ενός Θεού μοχθηρού, σκληροτράχηλου· ενός Θεού πλασμένου στα μέτρα μιας ξεφτισμένης ανθρωπινότητας που το μόνο που αναμένει είναι το τελικό παζάρεμα μιας δικανικής, μουχλιασμένης ζωής. «Πότε θα νιώσουν οι άνθρωποι», συλλογίζεται ο δικός του Χριστός, «πως η καλή πράξη δεν καταδέχεται πληρωμή;»¹¹⁷.

Αντίστοιχα πράττει και με τα άλλα παραποιημένα πρόσωπα της δικής του βιβλικής ιστορίας, όπως τον Χριστό σταυρωτή, τη Μαγδαληνή και τη Σαμαρείτισσα τις πόρνες, αλλά και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο από τον οποίο φαίνεται να απουσιάζει η αγάπη. Όλα εξυπηρετούν έναν εσωτερικό και μαζί τελικό σκοπό, την αποειδωλοποίηση της Βίβλου, την οριστική εκμύθευσή της¹¹⁸ και τελικά την επέκτασή της στη χώρα της αποκατάστασης των πάντων. Στην πορεία μιας τέτοιας διαδικασίας κυρίαρχη θέση κατέχει από τη μια η αμφισβήτηση της αντικειμενικότητας της πρόσληψης της βιβλικής ιστορίας εκ μέρους των συγγραφέων της, όσο και της ερμηνείας των βιβλικών κειμένων από τους αναγνώστες της:

«Δε μιλώ για να γράφεις, Ματθαίο, αποκρίθηκε ο Ιησούς πικραμένος· καλά σας λέν εσάς τους γραφιάδες κοκόρια· θαρρείτε δε βγαίνει ο ήλιος αν δεν το φωνάζετε· μου 'ρχεται ν' αρπάξω τα χαρτιά σου και τα καλέμια και να τα ρίξω στη φωτιά!

Ο Ματθαίος μάζεψε γρήγορα τα χαρτιά του, ζάρωσε· η μάνητα του Ιησού αποκρατούσε ακόμα:

-Άλλα λέω εγώ, άλλα γράφετε εσείς, άλλα καταλαβαίνουν αυτοί που σας αναγνώθουν! Λέω: σταυρός, θάνατος, βασιλεία των ουρανών, Θεός, τι καταλαβαίνετε; Καθένας σας βάζει στον άγιο ετούτο λόγο τα πάθη του και τα συμφέροντα και τις βολές του, κι ο λόγος μου χάνεται, η

¹¹⁷ Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 398.

¹¹⁸ Βλ. σχετικά Ν.Α. Ματσούκα, *Λόγος και μύθος με βάση την αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1990 και Ι.Δ. Καραβιδοπούλου, *Η επιστημονική έρευνα της Καινής Διαθήκης εν τω Προτεσταντισμώ και τω Ρωμαιοκαθολικισμώ κατά την τελευταίαν πενήκονταετίαν* (ανάτυπον του 11^{ου} τόμου της *Ε.Ε.Θ.Σ.Θ.*), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 487-495.

ψυχή μου χάνεται, δεν μπορώ πια!»¹¹⁹, και από την άλλη, η διαυγής και συνεπής αποδοχή της διδασκαλίας του Παύλου:

«Στράφηκε στον Παύλο, η φωνή του έτρεμε:

-Ποιος Καλό Μαντάτο; μούγκρισε.

Page | 40

-Ο Ιησούς ο Ναζωραίος, θα τον έχεις ακουστά, δεν ήταν γιος του Ιωσήφ και της Μαρίας, ήταν γιος του Θεού, κατέβηκε στη γη, πήρε σάρκα ανθρώπου, για να σώσει τον άνθρωπο· κι οι άνομοι ιερείς και Φαρισαίοι τον έπιασαν, τον πήγαν στον Πιλάτο, τον σταύρωσαν· μα την Τρίτη μέρα αναστήθηκε κι ανέβηκε στον ουρανό· νικήθηκε ο θάνατος, αδέρφια, συχωρέθηκαν οι αμαρτίες, άνοιξαν οι πόρτες της Παράδεισος!

-Τον είδες εσύ αναστημένο τον Ιησού τον Ναζωραίο; μούγκρισε ο Ιησούς· τον είδες με τα μάτια σου; πως ήταν;

-Μια αστραπή, μια αστραπή που μιλούσε.

-Ψεύτη!

-Τον είδαν οι Μαθητές του· ήταν μαζεμένοι, μετά τη σταύρωση, σ' ένα ανώγειο, κι οι πόρτες ήταν κλειστές· κι άξαφνα ήρθε και στάθηκε ανάμεσά τους, κι είπε: “*Ειρήνη υμίν!*” Τον είδαν όλοι και θαμπώθηκαν, δεν πίστευε ο Θωμάς, έβαλε το δάχτυλό του μέσα στις πληγές του, του 'δωκε κι έφαε ψάρι...

-Ψεύτη!

-Μα ο Παύλος είχε πάρει φόρα, το καμπουριασμένο κορμί του είχε τεντωθεί, τα μάτια του άστραφταν.

-Δε γεννήθηκε από άντρα, κι η μάνα του ήταν παρθένα· κατέβηκε ο άγγελος Γαβριήλ από τον ουρανό και της είπε: “*Χαίρε, Μαρία*” κι έπεσε ο λόγος σα σπόρος στο σπλάγγνο της· έτσι γεννήθηκε»¹²⁰.

Και έτσι βρισκόμαστε ενώπιον αμφιλαφούς κρήνης. Ενώπιον αμφισημίας που γεννιέται από ανάγκη γενναία· ανάγκη να σπάσει το πυκραμύγδαλο, να υπερβαθούν διατυπώσεις και καταληκτικά συμπεράσματα αντλημένα «από την εκφραστική των Ευαγγελίων»¹²¹ και

¹¹⁹ N. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 423.

¹²⁰ N. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 486-487.

¹²¹ X. Γιανναράς, *Το αίνιγμα του κακού*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2008, σ. 172.

της Βίβλου ολάκερης, που μικραίνουν τον κόσμο και εγκλωβίζουν την Εκκλησία εντός των αιχμαλωτισμένων από το γράμμα εκφράσεων της γλώσσας. Ο Καζαντζάκης θέλει να σπάσει την πόρτα και να σταθεί ενώπιον Εκκλησίας που να χωράνε όλοι. Οι φτωχοί, οι σακάτες και οι αδικημένοι. Ο Ιούδας, η πόρνη, ο ληστής, ο εωσφόρος και όλοι οι «καταραμένοι». «Όλοι, όλοι»¹²². Η ανταρσία της καρδιάς του φτάνει ως την αγάπη:

-«Γιατί θες να καταλύσεις τον άγιο Νόμο; Ως τώρα τον σέβουσιν, όπως πρέπει να σέβεται ο γιος το γερο-πατέρα του· σήμερα, ομπρός στο Ναό, σήκωσες φλάμπουρο δικό σου· ως που το λοιπόν θα φτάσει η ανταρσία της καρδιάς σου;

-Ως την αγάπη, γέροντα· ως τα πόδια του Θεού· εκεί θ' ακουμπήσει και θ' αναπαυτεί.

-Δεν μπορείς να φτάσεις με τον άγιο Νόμο; Δεν ξέρεις τι λεν οι άγιες Γραφές; 914 γενιές πριν ο Θεός να χτίσει τον κόσμο, ο Νόμος ήταν γραμμένος· μα όχι απάνω σε περγαμηνές, δεν υπήρχαν ακόμα τότε ζωντανά να δώσουν το τομάρι τους· μήτε απάνω σε ξύλο· δεν υπήρχαν ακόμα δέντρα· μήτε σε πέτρα· δεν υπήρχαν ακόμα πέτρες· ήταν γραμμένος με μαύρες φλόγες απάνω σε άσπρη φωτιά στο ζερβό μπράτσο του Κυρίου· και σύμφωνα με τον άγιο Νόμο, μάθε, δημιούργησε ο Θεός τον κόσμο.

-Όχι! όχι! φώναξε ο Ιησούς, μη μπορώντας πια να βαστάξει· όχι!

Ο γερο-ραβίνος του 'πιασε τρυφερά το χέρι:

- Γιατί φωνάζεις έτσι, παιδί μου; Ο Ιησούς κοκκίνησε ντράπηκε· είχε πια ξεφύγει από τα χέρια του το χαλινάρι· δεν μπορούσε να κάνει κουμάντο την ψυχή του· σα να 'ταν, από τη φτέρνα ως την κορφή, πληγωμένος· όπου κι αν τον άγγιζες, όσο απάλαφρα κι αν τον άγγιζες, φώναζε· γιατί πονούσε. Φώναζε και τώρα, γαλήνεψε λίγο, έπιασε το χέρι του γερο-ραβίνου, χαμήλωσε τη φωνή του.

- Άγιες Γραφές, γέροντα, είπε, είναι τα φύλλα της καρδιάς μου· όλα τ' άλλα φύλλα εγώ τα ξέσκισα»¹²³.

¹²² Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 454.

¹²³ Ν. Καζαντζάκη, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σ. 401-402.

